

Våler kommune – Forslag til kommunedelplan for kulturminner og kulturmiljøer 2022-2032.

Innhold

1. Innledning.....	5
1.1 Hensikten med kommunedelplan for kulturminner og kulturmiljøer.....	5
1.2 Formålet med planen.....	5
1.3 Hvorfor ta vare på kulturminner.....	6
2. Planarbeidet.....	7
2.1 Organisering av planarbeidet.....	7
2.2 Planprogram og medvirkning.....	8
2.3 Rammer og avgrensinger av planen.....	8
3. Immateriell kulturarv.....	9
4. Kulturminnevern.....	9
4.1 Hva er kulturminnevern?.....	9
4.2 Juridisk vern.....	10
4.2.1 Automatisk fredete kulturminner.....	10
4.2.2 Kulturminner fredet ved vedtak - Vedtaksfredet.....	10
4.2.3 Kulturminner fredet ved forskrift - Forskiftsfredet.....	11
4.2.4 Midlertidig fredet.....	11
4.2.5 Listeførte kirker.....	11
4.2.6 Statlig listeførte bygg og anlegg.....	11
4.2.7 Vern gjennom plan og bygningsloven.....	11
4.2.8 Kulturminner og – miljøer regulert til ”spesialområde bevaring”.....	11
4.2.9 Regulering til hensynssone - ”vern av kulturmiljø”.....	12
4.3 Kulturminner uten særskilt juridisk beskyttelse.....	12
4.4 Oversikter over kulturminner	12
4.4.1 Askeladden/kulturminnesøk.....	12
4.4.2 SEFRAK.....	12
4.5 Forvaltning og virkemidler.....	12
4.5.1 Statlige og fylkeskommunale myndigheters ansvar	12
4.5.2 Kommunens ansvar	14
4.5.3 Eiernes ansvar	16
4.5.4 Anno museum	16
4.5.5 Norsk Skogfinsk Museum	17
4.5.6 Frivillige organisasjoners ansvar	17
4.5.7 Arkitekter og utbyggeres ansvar.....	17
5. Utfordringer og målsettinger for kulturminnevernet.....	17
5.1 Dagens situasjon for kulturminner og kulturmiljøer.....	17
5.1.1 Mangel på kunnskap.....	21
6. Viktige føringer for planen.....	22
6.1 Overordnede lovverk og avtaler.....	22
6.1.1 Kulturminneloven.....	23
6.1.2 Plan og bygningsloven (Lov om planlegging og byggesaksbeh.- Pbl).....	23
6.2 Andre lover, meldinger og konvensjoner med betydning for kulturminnevernet.....	23
6.2.1 Regionale planer med betydning for kulturminnearbeidet.....	24
7. Økonomiske støtteordninger.....	25
7.1 Kulturminnefondet.....	25
7.2 Spesielle miljøtiltak i jordbruket (SMIL).....	25
7.3 Stiftelsen UNI.....	25
7.4 Utvalgte kulturlandskap.....	25
7.5 Norsk kulturarv - ”Ta et tak”.....	25
7.6 Den Norske Stats husbank.....	26
7.7 Fritak fra kommunal eiendomsskatt.....	26

8. Kriterier for vurderinger.....	26
9. Den eldste historien	28
9.1 Steinalderboplasser langs Kynnavassdraget.....	28
9.2 Gravrøyser.....	29
9.3 Jernfremstilling.....	29
9.4 Olavskilden.....	30
10. Jordbruk.....	30
10.1 Kulturlandskapet langs med Glomma.....	31
10.2 Kulturlandskapet i Gravberget.....	31
10.3 Sætermiljøer.....	33
10.4 Sjurderud gård.....	35
10.5 Gunnarsrud gård.....	35
11. Skogbruk.....	36
11.1 Fløtningsinnretninger.....	36
11.2 Haldammen.....	36
11.3 Nierkoia, Gammelbergsdalen.....	37
11.4 Blåenga branntårn.....	37
12. Tekniske og industrielle kulturminner.....	38
12.1 Tøråsen mølle.....	39
12.2 Torvdriftsmuseet.....	40
12.3 Braskereidfoss kraftverk.....	41
12.4 Lokomobil, Våler Skurlag.....	42
12.5 Veveriet.....	42
13. Tettsteder.....	43
13.1 Vålbyen.....	43
13.1.1 Våler stasjon.....	44
13.1.2 Sjursenparken.....	44
13.1.3 Kirkelund.....	45
13.1.4 Bjørke.....	46
13.1.5 Lie butikken.....	46
13.1.6 Rekka.....	47
13.1.7 Søndre Hoel.....	47
13.1.8 Triveli.....	48
13.1.9 Lønnerud.....	48
13.1.10 Kroken.....	49
13.1.11 Langbakken.....	50
13.2 Braskereidfoss.....	50
13.2.1 Braskereidfoss stasjon.....	51
13.2.2 Vidarvoll.....	52
13.2.3 Lunden gård.....	53
13.3 Risberget.....	54
13.3.1 Gamle Oppistua.....	54
13.3.2 Stenvang, «Arbeideren».....	54
13.4 Gravberget.....	55
13.4.1 Gravberget gård.....	55
13.4.2 Øvre Berget.....	55
13.4.3 Texas.....	56
14. Møteplasser og institusjoner.....	56
14.1 Kirkebygg og tomter.....	56
14.1.1 Mariakirken.....	57
14.1.2 Våler kirke.....	57
14.1.3 Kirketomta (branntomta).....	58
14.1.4 Våler kapell.....	58

14.1.5 Kirkesalen i Risberget.....	58
14.1.6 Gravberget kirke.....	59
14.2 Offentlige bygg.....	61
14.2.1 Kirkenær med Kommunelokalet eller «Kommunen».....	61
14.2.2 Skolene i Våler.....	63
14.3 Forsamlingshus.....	64
14.3.1 Arbeiderlokaler.....	64
14.3.2 Bede- og misjonshus.....	64
14.4 Skytterhus.....	65
14.5 Danse plasser.....	65
14.5.1 Danse plassen ved Kynnbrua.....	65
15. Samferdsel.....	66
15.1 Jernbanen.....	66
15.2 Stasjonshusene.....	66
15.3 Veger og bruer.....	67
15.3.1 Finnvegen.....	68
15.3.2 Drykjuåbrua.....	69
15.3.3 Brua ved Eid.....	69
15.3.4 Hulveg, Haslemoen.....	69
15.3.5 Svennebyvegen – Prestvegskille-Svenneby.....	70
15.3.6 Øvre Ranumsveg, Kvernbakken-Stutterud.....	70
15.4 Båtrafikken på Glomma.....	71
16. Etnisk mangfold.....	71
16.1 Skogfinsk kulturarv.....	71
16.2 Risberget.....	72
16.3 Gravberget.....	74
16.3.1 Rie ovn.....	76
16.4 Taterne.....	76
16.5 Tater-Millas hus.....	76
17. Krigens kulturminner.....	77
17.1 Haslemoen	77
17.2 Minnestein, Spulsåsen.....	80
17.3 Sorma bru.....	80
17.3 Russerkirkegården - gravplass for krigsfanger.....	81
18. Immaterielle kulturminner.....	82
18.1 Olavssagnet.....	82
18.2 Finske stedsnavn i Gravberget.....	83
18.3 Ingeborg-stein.....	83
19. Ordliste og begrepsavklaringer.....	85
20. Referanser og litteratur.....	90

Fotografiene på forsiden viser, fra øverst til venstre:

Gravberget kirke, Sjursenparken med Våler kapell, Blåenga, Tusenårsstedet med Våler kommunelokale.

1. Innledning

1.1 Hensikten med kommunedelplan for kulturminner og kulturmiljøer

Ett av de nasjonale målene i regjeringens strategi for Norges miljøpolitikk er at mangfoldet av kulturminner og kulturmiljøer skal forvaltes og ivaretas som bruksressurser og som grunnlag for kunnskap, opplevelser og verdiskaping. Et representativt utvalg av kulturminner og kulturmiljøer skal derfor sikres og bevares i et langsiktig perspektiv.

Gjennom denne prosessen har det vært en målsetning å øke kunnskapen om hva som finnes av kulturminner i kommunen, å vurdere kulturminnenes betydning for kommunen og på grunnlag av dette gjøre prioriteringer av områder og objekter.

Foreliggende plan er først og fremst et redskap for kommunens politikere og administrasjonen i arbeidet med forvaltningen av kulturminnene og de verdier disse representerer. Planen er også ment å kunne være et strategisk verktøy for næringsutvikling og verdiskaping i kommunen. Planen skal også være en inspirasjonskilde til å ta vare på de mange unike kulturminnene som finnes i kommunen. Det er et håp at den vil gi nyttig kunnskap til tiltakshavere og være av interesse for publikum for øvrig.

Kulturminneplanen med de utvalgte temaer og hensynssoner vil bidra til at kulturminnene sikres for framtida. I planen vurderes flere viktige satsningsområder med konkrete tiltak som direkte og indirekte forutsetter samarbeid med ulike deler av kommunen, organisasjoner, fylkeskommunen, statlige etater og privatpersoner som på ulike måter arbeider med kulturminnevern.

Kulturminneplanen har som mål å synliggjøre et bredt utvalg av de ulike kulturminnene som finnes i kommunen samt danne grunnlag for en kommunal kulturminnepolitikk som også skal gjenspeile de nasjonale målene for bevaring og bruk av kulturminner. En forhåpning er også, at planen kan skape en positiv holdning til bevaring, i tillegg til å styrke identiteten for kommunen og innbyggerne.

Kulturminnene bidrar til å styrke identitet og stolthet og de er en umistelig del av vår felles arv. Ved å være stolt av vår kulturarv blir det selvsagt å bevare den. Kulturminnene er kilder til både kunnskap og opplevelser. Kulturminner og deres verdier utgjør også grunnlag for verdiskaping. Gjennom kulturminnene kan vi gjenvinne og sikre tapt kunnskap og forståelse. I denne planen er viktige kulturminner beskrevet og det er utarbeidet forslag på hvordan vi kan sikre disse for framtida. Dette er en jobb som ikke lar seg gjennomføre uten deg som leser og bruker av denne planen. Bevissthet og stolthet utgjør grunnlaget for alt vernearbeid.

I denne planen er viktige kulturminner beskrevet og det er utarbeidet forslag på hvordan vi kan sikre disse viktige kulturminnene for framtida. Dette er en jobb som ikke lar seg gjennomføre uten deg som leser og bruker av denne planen.

Kulturminneplanen er ikke en fullstendig oversikt over kulturminnene i Våler. Den baserer seg i hovedsak på det som allerede er registrert. Det er ikke gjort nyregistreringer.

1.2 Formålet med planen

Hovedmålet med planen er å styrke kulturminnevernet i Våler kommune og bidra til større forutsigbarhet i saker der kulturminner og kulturmiljøer blir berørt. Planen er også ment å være et bidrag til et godt samarbeid mellom kommunen, private tiltakshavere, organisasjoner og andre offentlige etater. Planen skal også tydeliggjøre kommunens ansvar for kulturminner og kulturmiljøer.

Kulturminner og kulturmiljøer utgjør betydelige ressurser for samfunnet. De er viktige identitetsbærere og utgjør kilder til kunnskap, opplevelse og verdiskaping. Mange av kulturminnene har også betydelige bruksverdier. Kulturminnene og kulturmiljøene er viktige for turisme og for kulturbasert næringsutvikling.

Hoved målet med planen er å styrke kulturminnevernet i Våler kommune og bidra til større forutsigbarhet i saker der kulturminner og kulturmiljøer blir berørt.

Planen er også ment å være et bidrag til et godt samarbeid mellom kommunen, private tiltakshavere, organisasjoner og andre offentlige etater.

Kommunedelplanen er overordnet plan for Våler kommunes arbeid og prioriteringer innenfor kulturminnefeltet. Den er juridisk bindende og gir føringer for mer detaljert planarbeid innenfor dette feltet. Kommuneplanens samfunnsdel gir politiske føringer om kommunens langsiktige arealbruk og som nedfelles i arealdelen av kommuneplanen.

Kommunen skal i arealstrategien ta hensyn til nasjonale og regionale målsettinger og retningslinjer. Dette gjelder blant annet i forhold til jordvern, biologisk mangfold, klima, kulturminner og kulturmiljø, universell utforming og folkehelse

I planprogrammet for kulturminneplanen er følgende formål med planen definert:

Med en kulturminneplan ønsker Våler kommune:

- Lage en oppdatert liste over de viktigste kulturminnene og kulturmiljøene i kommunen, og utarbeide en verdivurdering for hvert enkelt av disse.
- Gjøre prioriteringer på hva som skal tas vare på, hvorfor og hvordan.
- Lage en handlingsplan med grunnlag i disse prioriteringene.
- Utarbeide et kart som viser de stedfestede kulturminnene i kommunen.
- Gjennom planen skape et verktøy for saksbehandlere i kommunen.
- Lage saksbehandlingsrutiner i saker som berører kulturminnene.
- Gjøre aktive valg som sikrer kulturminner for fremtidige generasjoner.
- Skape økt bevissthet om kulturminnene i kommunen.
- Øke kompetansen innenfor kulturminnevernet.
- Bidra til å sikre eksisterende kulturminner.
- Bidra til å skape økonomiske forutsetninger for å bedrive et aktivt kulturminnevernarbeid.
- Være en støttespiller for grunneiere og næringsliv som ønsker å bruke eller nytte areal, kulturminner og miljø.
- Legge et grunnlag for kulturarvbasert næringsutvikling.

Et viktig formål med denne planen har vært å synliggjøre de kulturminnene som finnes i kommunen, men også å legge en kommunal strategi om hvordan vi skal ta vare på dem. Bevaring av de tradisjonelt anerkjente kulturminnene står sentralt, men også nye typer kulturminner er trukket frem som viktige for fremtida.

1.3 Hvorfor ta vare på kulturminner

Kulturminnene er viktige for oss, både bevisst og ubevisst. De har stor betydning i form av å bidra til vår lokale identitet, men også for å kunne dokumentere Vålers identitet. Å ta vare på særpreget og utvikle det videre i respekt for de verdiene det representerer, er viktig for å kunne bevare og styrke den stedlige identiteten. Særpreget og verdiene utgjør også en viktig ressurs for turismen og reiselivet. Våler har gjennom sin beliggenhet vært preget av ferdsel og kulturpåvirkning fra storsamfunnet gjennom uminnelige tider. Skogen og det åpne kulturlandskapet har preget de mennesker som lever og virker i bygdene. Kulturminnene og de historiefortellinger som er knyttet til disse er derfor viktige for forståelsen av landskapet. Kulturminnene gjør historien levende og gir den identitet og tilhørighet.

Kulturminnene er viktige for oss, både bevisst og ubevisst. De har stor betydning i form av å bidra til vår lokale identitet, men også for å kunne dokumentere Vålers identitet.

Å ta vare på særpreget og utvikle det videre i respekt for de verdiene det representerer, er viktig for å kunne bevare og styrke den stedlige identiteten.

De nasjonale føringene eller lokale bestemmelser på forskjellige nivåer har ikke som hensikt å være bremsekloss, men å sikre at vesentlige verdier ikke går tapt i våre lokalsamfunn.

Historiske verdier er viktige elementer i en miljømessig helhet og slike verdier må vektlegges som et premiss for utviklingen. De nasjonale føringene eller lokale bestemmelser på forskjellige nivåer har ikke som hensikt å være bremsekloss, men å sikre at vesentlige verdier ikke går tapt i våre lokalsamfunn.

Den eldre bygningsmassen representerer ved siden av å være miljøskapende, store bruksverdier. Dette har både en økonomisk og en klimamessig side. De gamle bygningene er allerede oppført og utgjør derfor ikke noen belastning med tanke på klimagassutslipp.

Den eldre bygningsmassen representerer ved siden av å være miljøskapende, store bruksverdier. Dette har både en økonomisk og en klimamessig side.

De gamle bygningene er allerede oppført og utgjør derfor ikke noen belastning med tanke på klimagassutslipp

For å kunne beholde tidsdybden, mangfoldet og miljøkvaliteter, bør vi ikke bare bevare enkeltobjekter. Objekt med flere bygninger og landskap har store verdier som miljø. Kulturhistoriske miljøer kan ha en viktig bruksfunksjon for dagens og fremtidens befolkning, blant annet som kilder til rekreasjon og livskvalitet.

2. Planarbeidet

Arbeidet med kulturminneplanen og dets grunnlagsmateriale har gjennomført av ekstern konsulent i samarbeid med prosjektleder.

2.1 Organisering av planarbeidet

Arbeidet har vært organisert med utvalg for kultur og oppvekst som styringsgruppe. Det har ikke vært noen spesiell referansegruppe.

Prosjekteier: Våler kommune

Prosjektleder: Per Arnesen, Våler kommune

Ekstern konsulent: Hans Johnsson, Tympanon

I løpet av planprosessen har det vært holdt temamøter, møter med lag og foreninger samt intervjuer med personer med kunnskap om lokalhistorie og kulturminner.

2.2 Planprogram og medvirkning

I arbeidet med kommunedelplanen for kulturminner har det blitt utarbeidet et planprogram. Dette programmet la føringer for hvordan arbeidet skulle gjennomføres og hva som skulle inngå. Prosessen med utarbeidelsen av kommunedelplanen for kulturminner legger opp til en medvirkningsprosess, der alle interesserte og berørte parter skal gis mulighet til å komme med innspill. De fleste av planens intensjoner ble oppfylt. Den interne involveringen fra forskjellige fagmiljøer og fagkompetanse i kommuneorganisasjonen har vært en viktig del av arbeidet. Videre har det vært et samarbeid med eksterne grupper, lag og ressurspersoner gjennom prosessen.

2.3 Rammer og avgrensning av planen

Det vedtatte planprogrammet har vært grunnlag for hvordan arbeidet med kommunedelplanen skulle gjennomføres. Blant annet ble det i programmet tatt en avgjørelse om at arbeidet med å skape en oversikt av verdifulle kulturminner skulle ta utgangspunkt i tidligere gjennomførte registreringer.

Kulturarv kan sies å være hele den historiske plattformen samfunnet står på. Begrepet er en samlebetegnelse for materiell og immateriell kultur

I Kommunedelplan for kulturminner for Våler er det gjort et utvalg, og valgt vurderingskriterier som er basert på;

- Riksantikvarens satsningsområder for fredningsstrategi 2020 (minoritetskultur; skogfinner)
- Utvalgte emner fra Hedmark fylkeskommunes kulturminnestrategi.
- SEFRAK-registreringene
- Riksantikvarens database «Askeladden», og databasen «kulturminnesok.no».
- Registreringer på Finnskogen utført i forbindelse med Interreg-prosjektet «En levande Finnskog».
- Opplysninger fra bygdebøkene for Våler kommune.
- Oversikt over verneverdige «listeførte» kirker.

Planen bygger på en sammenfatning av ovenfor nevnte kartlegginger og registreringer knyttet til materielle kulturminner. Kommunedelplan for kulturminner skal danne et kunnskapsgrunnlag for den daglige forvaltningen av de samme minnene og samtidig være et utgangspunkt for videre tiltak i handlingsplanen. Kommunedelplan for kulturminner for Våler tar utgangspunkt i Lov om kulturminner (kulturminneloven). Samtidig har planen tatt høyde for føringer fra Riksantikvarens veileder: Kulturminner, kulturmiljøer og landskap – planlegging etter plan og bygningsloven.

3. Immateriell kulturarv

Den immateriell kulturarv er levende tradisjoner og tradisjonell kunnskap som blir overført mellom folk. Kunnskapen blir praktisert i dag og er ført videre gjennom kreative uttrykksmåter som håndverk, musikk, dans, mattradisjoner, ritualer og muntlige fortellinger. Det er Kulturrådet som har ansvar for å ivareta interessene knyttet til Norges forpliktelser i UNESCOs konvensjon (FN; 17.10.2003) om vern av den immaterielle kulturarven. Formålet med konvensjonen er å øke respekt for og kunnskap om immateriell kulturarv. Den immaterielle kulturarven til urfolk og nasjonale minoriteter i Norge er et prioritert område for Kulturrådets arbeid.

Solør med Våler kommune er rike på levende tradisjoner og tradisjonell kunnskap. Det er viktig at vi alle kan bidra i arbeidet med å ivareta den immaterielle kulturarven vår. Hovedfokus i denne planen er rettet mot den materielle delen av vår kulturarv.

4. Kulturminnevern

4.1 Hva er kulturminnevern

I henhold til lov om kulturminner er det kulturhistoriske eller arkitektoniske verdifulle kulturminner eller kulturmiljøer som kan vernes. Naturverdier kan også vektlegges ved en vurdering av et kulturminne. Et kulturminne er alle spor etter menneskelige virksomhet i vår fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til. Med kulturmiljø menes områder hvor kulturminner inngår som en del av en større helhet eller sammenheng. Reglene om kulturminner og kulturmiljøer gjelder så langt de passer også for botaniske, zoologiske eller geologiske forekomster som det knytter seg kulturhistoriske verdier til.

4.2 Juridisk vern

Et kulturminne kan gis juridisk vern gjennom fredning, hensynssoner og bestemmelser i overordnede planer.

4.2.1 Automatisk fredete kulturminner

Kullgrop. Automatisk fredet.

Foto: Per Arnesen

Automatisk fredning innebærer at kulturminnet er fredet direkte etter teksten i kulturminneloven, uten at et vedtak er fattet. Alle faste kulturminner fra før 1537 er automatisk fredet. I tillegg har alle automatisk fredete kulturminner en sikringssone på 5 meter i alle retninger fra ytterkanten av objektet. Stående bygninger fra perioden 1537-1649 blir etter en erklæring fra Riksantikvaren også automatisk fredete. Samiske kulturminner eldre enn 100 år er automatisk fredete.

Det finnes per 01.12. 2019 registrert 1521 kulturminner fra Våler registrert i Riksantikvarens database, Askeladden. Av disse er 1029 lokaliteter som samlet utgjør 1521 enkeltminner. En stor del av disse registreringene som finnes i forbindelse med omfattende utmarksregistreringer ble utført i regi av Hedmark fylkeskommune fra 1992- 1998. Dette materialet finnes på fylkeshuset og resultatene ligger inne i Askeladden (www.asketadden.ra.no). Videre finnes det registreringer av både setrer og skogfinsk bebyggelse i Askeladden fra senere tids registreringer på Finnskogen.

I Oldsakssamlingen finnes det ca. 156 lokaliteter i Våler som er registrert.

4.2.2 Kulturminner fredet ved vedtak - Vedtaksfredet

Fredning skjer gjennom enkeltvedtak etter kulturminneloven. Vedtaksfredning etter kulturminneloven kan omfatte alle slags faste kulturminner og fartøy yngre enn 1537. Større løst inventar kan fredes sammen med byggverk eller anlegg.

I Våler er disse vedtaksfredet:

- Sjurderud gård, hovedbygningen.

- Eiendommen Kirkelund.

- I tillegg er det en fredningsprosess i gang for eiendommen med Tater-Millas hus.

4.2.3 Kulturminner fredet ved forskrift - Forskriftsfredet

Betegnelsen brukes om kulturminner som er fredet etter forskrift, ikke ved enkeltvedtak. Det er byggverk og anlegg i statlig eie (kulturminneloven § 22a) og kulturmiljøer (kulturminneloven § 20) som fredes ved forskrift. Forskriftsfredning innebærer normalt en forenklet prosedyre i forhold til fredning ved enkeltvedtak.

4.2.4 Midlertidig fredet

Midlertidig fredning (kulturminneloven § 22 nr. 4) kan vedtas om et kulturminne er truet og det er ønskelig å vurdere om kulturminnet kan være aktuelt for permanent fredning fordi det er av mulig nasjonal verdi. Den midlertidige fredningen kan oppheves dersom kulturminnet ikke lenger er truet/ og eller kulturminnemyndigheten vurderer at objektet ikke er aktuelt for permanent fredning. I motsatt fall vil vedtak om midlertidig fredning normalt bli stående inntil det avløses av vedtak om permanent fredning.

4.2.5 Listeførte kirker

Listeførte kirker er kirker oppført før 1537 og erklært stående kirker fra 1537- 1650 er automatisk fredet. I tillegg er også et fåtall yngre kirker vedtaksfredet. Alle de rundt 300 kirkene i Norge som er oppført mellom 1650 og 1850, betraktes som verneverdige og er derfor listeført. I tillegg er flere verneverdige kirker bygget etter 1850 listeført.

Rundskriv Q-06/2020 trådte i kraft 01.01.2021. Rundskrivet gir en oversikt over gjeldende regler og utfyllende veiledning og anbefalinger for hvordan kirkene, kirkestedene, gravplassene og gravminnene som kulturminne og kulturmiljø skal forvaltes. Riksantikvaren skal uttale seg til tiltak på listeførte kirker. Kirkens godkjenningsorgan (Kirkerådet og Biskopen) har ansvaret for å godkjenne tiltak som gjelder listeførte kirker. Tiltak i kirkenes omgivelser er det fylkeskommunen som skal uttale seg til.

I Våler er disse kirkebyggene listeført:

Risberget kirkesal.

Gravberget kirke.

4.2.6 Statlig listeførte bygg

I Våler er Braskereidfoss kraftverk valgt ut i temaplanen «Kulturminner i norsk kraftproduksjon».

4.2.7 Vern gjennom Plan- og bygningsloven

Ved byggesaksbehandling gjelder generelt §31-1, som fastsetter plikten til så vidt mulig å ta vare på arkitektonisk, historisk og annen kulturell verdi i bygningers eksteriør. På plansiden har kommunen mulighet for å fastsette retningslinjer og bestemmelser vedrørende vern av kulturminner og – miljøer i kommunal delplan for kulturminner og kulturmiljøer (særlig arealdelen), og til å gi juridisk bindende bestemmelser om vern i reguleringsplan.

4.2.8 Kulturminner og – miljøer regulert til "spesialområde bevaring"

I perioden 1978 til 2009 var det mulig å regulere til spesialområde bevaring. I de fleste områdene som er regulert til spesialområder er bestemmelser lagt inn i reguleringsplanen.

I Våler er et område mellom Vålgutua, Dr. Sjursensveg og Stasjonsvegen, i dag regulert til spesialområde for bevaring, i kommunedelplan for sentrum.

4.2.9 Regulering til hensynssone - "vern av kulturmiljø"

Etter 2009 gir Plan- og bygningsloven i §11-8 adgang til å vedta særlige hensynssoner med formål om vern av kulturmiljø, med angivelse av hva som er interessant, og med tilhørende retningslinjer og bestemmelser. I henhold til §12-5 nr. 5 omfatter denne adgangen også enkeltstående kulturminner. Ordningen kommer som erstatning til den tidligere "regulering til spesialområde bevaring".

4.3 Kulturminner uten særskilt juridisk beskyttelse

Formelt vern er ikke en forutsetning for bevaring av kulturminner. I kommunen er det registrert bygninger, miljøer og andre kulturminner som sentrale eller lokale vernemyndigheter (Riksantikvaren, Innlandet fylkeskommune eller Våler kommune) vurderer som verneverdige, men der det ikke foreligger et formelt vern. Lokalt gir kommunens liste over registrerte kulturminner en oversikt over hva dette omfatter. Nasjonalt og regionalt finnes også andre registre.

4.4 Oversikter over kulturminner

4.4.1 Askeladden/Kulturminnesøk

Kulturminnesøk gir en oversikt over kulturminner i Norge. Sidene ble lansert av Riksantikvaren i desember 2009. Kulturminnesøk viser informasjon om kulturminner registrert i Askeladden og i tillegg informasjon fra flere andre kilder. I Kulturminnesøk og Askeladden finnes blant annet de fredete bygningene, de automatisk fredete kulturminnene. I tillegg til dette finnes også en del registrerte skogfinske gårder og setrer. Registret finnes på nett: www.kulturminnesok.no. Saksbehandlere i kommunen har tilgang til SEFRAC i digital løsning og til Askeladden.

4.4.2 SEFRAC

Sekretariatet For Registrering Av faste Kulturminner er et landsdekkende register over eldre bygninger og andre faste kulturminner. Ansvaret for registret lå fra starten av i sekretariatet, men ble overdratt til Riksantikvaren. SEFRAC omfatter bygninger oppført før 1900, uavhengig vernestatus. I Våler har man i hovedsak registrert objekter eldre enn 1920. I tillegg har man på flere steder i kommunen (særlig på Finnskogen) sett bort fra tidsgrensen og registrerte derfor samtlige bygninger på de besøkte gårdstun. Registret inneholder opplysninger om alder, byggemåte, funksjon og eierforhold. I tillegg er bygningene målt opp og man har tatt bilde av hver enkelte fasade. SEFRAC er en god kilde og brukes mer som et generelt kulturhistorisk register, men brukes også av forvaltningen for å undersøke en bygnings verneverdi. Kommunene har et eksemplar av registeret og en kopi finnes hos Innlandet fylkeskommune. Registreringene finnes også på www.miljostatus.no. En registrering i SEFRAC, innebærer i seg selv, ingen vurdering av kulturminneverdiene. Det gir ikke noen spesiell restriksjon.

4.5 Forvaltning og virkemidler

Å etablere et samarbeid tidlig i prosessene mellom regionale og nasjonale myndigheter, kommunen og de som utformer prosjektene og fremmer planene, er en viktig forutsetning for å lykkes. Denne kommunedelplan for kulturminner legger til rette for at det skal være lett tilgjengelig og oppdatert informasjon om kulturminnene i kommunen for alle utenfor kommunens administrasjon, inkludert private arkitekter og utbyggere.

4.5.1 Statlige og fylkeskommunale myndigheters ansvar

Riksantikvaren er øverste myndighet som skal sikre at nasjonale fredningsmål og fredningsstrategier ivaretas. Riksantikvaren fatter fredningsvedtak og er øverste klagemyndighet vedrørende

dispensasjonssøknader og tilskuddssøknader for fredete byggverk og anlegg. I de tilfeller der reguleringsplanbestemmelsene for et område forutsetter vurdering eller godkjenning av kulturminnemyndighetene skal Innlandet fylkeskommune gis anledning til å uttale seg. For fredete bygninger og miljøer i statlig eie går saken videre til Riksantikvaren for uttalelse. For fredete bygninger og anlegg som ikke er i statlig eie, er myndigheten delegert til fylkeskommunen. Riksantikvaren skal også fatte dispensasjonsvedtak etter kulturminneloven § 15a. Fra og med 1. januar 2020 (regionreformen) skal saker vedrørende statlige byggverk og anlegg sendes til fylkeskommunen for å innhente forhåndsdispensasjon etter kml § 15a.

Innlandet fylkeskommune har regionalt tilsynsansvar for å sikre kulturminneverdier i fylket. De behandler dispensasjonssøknader og tilskuddssøknader for fredete byggverk og anlegg. Fylkeskommunen kan selv fatte midlertidige fredningsvedtak i.h.t. kulturminneloven § 22 nr. 4. Fylkeskommunen avgir også forhåndsuttalelser ved rive- og endringssøknader for verneverdige bygninger i Våler. Fylkeskommunen kan be om at det legges ned midlertidig forbud mot tiltak, jf. PBL § 13-1, midlertidig frede en bygning/anlegg, område, samt påklage rive og dispensasjonsvedtak etter PBL § 19-2 til Fylkesmannen i Innlandet.

Regionreformen har medført endringer i ansvarsfordeling, og en oppgaveoverføring fra Riksantikvaren. Hoved endringene kan oppsummeres slik:

Riksantikvaren har forvaltningsansvar for:

- Riksantikvaren har som direktorat ansvaret for den overordnede og helhetlige nasjonale kulturminnepolitikken.
- Riksantikvaren er fredningsmyndighet.
- Riksantikvaren er klageinstans for fylkeskommunens enkeltvedtak etter kulturminneloven, mens Klima- og miljødepartementet er klageinstans for enkeltvedtak fattet av Riksantikvaren.
- Riksantikvaren beholder inntil videre forvaltningsansvaret for kirker.

Innlandet fylkeskommune uttaler seg i saker som angår endring eller riving av bygninger fra før 1850 og etter, der kommunen trenger råd eller det er viktige kulturhistoriske verdier. I de tilfeller der reguleringsplanbestemmelsene for et område forutsetter vurdering eller godkjenning av kulturminnemyndighetene, skal Innlandet fylkeskommune gis anledning til å uttale seg. Fylkeskommunen uttaler seg også til forslag til reguleringsplaner og kommuneplan. Fylkeskommunen kan fremme innsigelser til planer der regionalt eller nasjonalt viktige kulturminner er truet. Fredete bygninger er det fylkeskommunen som har vedtaksmyndighet på.

Fylkeskommunen har overtatt ansvar for:

- En større andel av de statlig eide bygningene og anleggene som er fredet (SKE),
- Forvaltningsansvaret for automatisk fredete, arkeologiske kulturminner og skipsfunn eldre enn 100 år.
- Dispensasjonsmyndighet for arkeologiske kulturminner, profane middelalderbygninger, middelalderbyer (med noen unntak), og middelalderske kirkesteder og kirkegårder.
- Utvidet myndighet til å fatte vedtak om dispensasjon fra vedtaksfredning.
- Forvaltningsansvar for fredete og vernede fartøy og flere teknisk-industrielle kulturminner.

4.5.2 Kommunens ansvar

Det er kommunen som kan ta vare på de lokale kulturminnene. Kommunen vedtar om bygninger kan rives eller ikke, og om de kan endres. Kommunen må derfor vurdere hva som er viktig å ta vare på og sikre det viktigste gjennom plan. For at kommunen skal kunne nekte riving, må bygningen være sikret gjennom bestemmelser i en arealplan. Det kan være denne kommunedelplanen for kulturminner, reguleringsplaner eller kommuneplanen.

Kommunens befatning med saker som berører kulturminneverdier er mangeartet, men til daglig først og fremst knyttet til plan- og byggesaksbehandling i medhold av Plan- og bygningsloven.

Våler kommune er som bygge- og reguleringsmyndighet ansvarlig for å fatte vedtak i alle bygge- og rivesøknader i.h.t. bestemmelsene i plan- og bygningsloven. Kommunen har også meldeplikt i.h.t kulturminneloven § 25 andre ledd ved alle rivesøknader/søknad om endring av fasade for alle bygninger oppført før 1850. Forhåndsuttalelse skal innhentes fra Innlandet fylkeskommune. Det er kommunene som innhenter forhåndsuttalelse ved nødvendighet. Eier av kulturminnet forholder seg til kommunen, som videre oppretter kontakt med fylkeskommunen som en del av søknadsbehandlingen. Når det gjelder kommunens ansvar sier stortingsmeldingen at det er en målsetning at kommuner og fylkeskommuner ikke lenger bare skal gjennomføre statlig kulturmiljøpolitikk, men være selvstendige aktører med egne mål. Kommunen som vedtaksmyndighet har mulighet til å avveie ulike interesser, og har gjennom plan- og bygningsloven et stort ansvar for å sikre viktige kulturmiljøverdier som ikke er vernet gjennom annen lov.

Krav til saksbehandling for kommunen;

Saker som skal sendes fra kommunene, til Innlandet Fylkeskommune på vegne av Riksantikvaren:

- Tiltak på og i fredete og listeførte kirker. Se Fylkesdelplan for vern og bruk av kulturminner og kulturmiljøer (2005)
- Enhver bygning nærmere enn 60 meter fra fredete og listeførte kirker som ligger i spredtbygd område. Gjelder også bygg under 15m² som ikke er melde- og søknadspliktig iht. PBL. (rundskriv T-3/2000)- disse sakene skal også sendes biskopen.
- Tiltak på bygninger og anlegg i statens eie. Unntatt fra dette tiltak er jernbanestasjoner og prestegårder, som skal behandles av fylkeskommunen.

Saker som skal sendes fra kommunen til Innlandet Fylkeskommune for uttalelse eller vedtak:

- Automatisk fredete og arkeologiske og marinarkologiske kulturminner.
- Fredete og listeførte, samt andre byggverk, anlegg og områder av nasjonal /regional verdi.
- Kirkegårder og kirkens omgivelser.
- Tiltak på ikke-listeførte kirker (rundskriv T-3/2000)26
- Kulturvernområder og kulturlandskap.
- Arealplaner, dispensasjoner og konsekvensutredninger.
- Ved ønske om endring eller rivning av SEFRAK-registrert bygning av middels, høy eller svært høy verdi.
- Tiltak på alle bygninger oppført før 1850 om de er SEFRAK-registrert eller ikke. (jfr. kulturminneloven §25)
- Tiltak på bygg og anlegg av lokal verdi som er regulert til hensynssone bevaring og andre bygg og anlegg av høy verdi i kommunedelplanen for kulturminner
- Søknad om tilskudd til kulturminner gjennom SMIL (spesielle miljøtiltak i jordbruket)
- Bygge- og rivesaker som i kommunens kulturminneplan er vurdert å være av høy verneverdi

- Tiltak som berører SEFRAK-registrerte bygninger oppført etter 1850 som kommunen anser har kulturhistorisk interesse utover lokal verdi
- Tiltak som berører bygninger og bygningsmiljøer fra 1900-tallet som ikke er SEFRAK-registrert, men som kommunen anser har kulturhistorisk interesse ut over lokal verdi

Våler kommune er en betydelig huseier. Kommunen har ansvar for en god del bygninger, hvorav noen med kulturhistorisk verdi. I egenskap av å være huseier og samtidig den forvaltningsinstans som ovenfor alle huseiere stiller krav til behandlingen av bebyggelsen, har kommunen også et særlig

ansvar for «å gå foran med et godt eksempel». Det medfører at kommunen bør ivareta de kulturhistoriske verdier i sin egen forvaltnings portefølje.

4.5.3 Eiernes ansvar

Ved alle byggetiltak og restaureringsprosjekter på verneverdige hus, har eierne selv ansvar som tiltakshavere. Dette følger av PBL § 23-1 første ledd. Eierne har også vedlikeholdsplikt for egne bygninger/anlegg, dette følger av PBL § 31-3. Eier har også egen plikt for å holde fredete bygninger/anlegg vedlike etter pålagte antikvariske retningslinjer. Dette følger av kulturminneloven § 17 første ledd.

Den viktigste innsatsen for kulturminnevernet gjøres av den enkelte eier. En lang rekke huseiere har gjort en stor innsats for kulturminnevernet ved å ta godt vare på sine bygninger og anlegg. Alle huseiere har et ansvar for at den bygningsmessige tilstand er i samsvar med kravene i lov og forskrifter. Dette gjelder også kulturminneverdiene. Disse er dog ikke klart uttrykt gjennom konkrete lovbestemmelser og forskrifter som mange andre forhold. Huseiernes planer fanges ofte opp av bygningsmyndighetene når det er aktuelt å iverksette bygge meldepliktige arbeider. Mange eiere av kulturminner har god kunnskap om hvilke verdier som finnes, andre har det i mindre grad. I og med at én løsningsmåte aldri er den eneste, er det som oftest slik at faglig drøfting, rådgivning og veiledning vil være verdifullt. For kulturminnevernet er god kontakt med eiere og brukere viktig.

Vedrørende kulturminner som er automatisk fredet, påligger det alle en klar aktsomhetsplikt. Funn av eller mistanke om forekomster, skal varsles til Innlandet fylkeskommune. For skjulte verdier i den eldre bygningsmassen som helhet, foreligger ikke noen slik generell plikt. Det er opp til hver enkelt å fortelle om funnet.

4.5.4 Anno museum

Anno Museum består av små og store museer i hele Hedmark – fra lokale bygdetun til museer med nasjonal og internasjonal betydning. Visjonen «Kunnskap om fortid – engasjement i samtid» er museets ledestjerne. Samlet utgjør museets utearealer landets største friluftsmuseum, og innebefatter den største samlingen av antikvariske bygninger i Norge.

Kommunens rolle

Kommunens rolle i kulturminnevernet er i hovedsak forvaltningsmessig, på den måten at ved plan- og byggesaksbehandling vurderes det om kulturminneverdiene er tilstrekkelig ivaretatt innenfor Plan- og bygningslovens rammer. Disse vurderingene, som inneholder konkrete tilrådninger av hva som bør aksepteres, kan kommunen så legge til grunn som premisser i de vedtak som fattes.

4.5.5 Norsk Skogfinsk Museum

Norsk Skogfinsk Museum har tilholdssted på Svullrya i Grue kommune. Norsk Skogfinsk Museum er en konsolidering av fire eldre kulturverninstitusjoner som arbeidet med skogfinsk historie og kultur: Gruetunet Museum (etablert 1942), Finnetunet (etablert 1942), Austmarka Historielag (etablert 1977) og Åsnes Finnskog Historielag (etablert 1990). Disse fire institusjonene stiftet Norsk Skogfinsk Museum i desember 2005. De fire stifterne har helt fra sin etablering arbeidet aktivt med vern og formidling innen hver sin geografi, og i stor grad også i samarbeid, ettersom de alle har arbeidet med den skogfinske historien og kulturen. Konsolideringen til Norsk Skogfinsk Museum i 2005 samlet disse eldre institusjonenes krefter til større økonomi og innsatser, samtidig som de gamle institusjonene fremdeles driver sin virksomhet ved sine anlegg og besøks steder.

På Svullrya har de et museum og de står som eier og forvalter til en mengde viktige skogfinske bygninger. I Våler er det kjent to grender med skogfinske bakgrunn, Risberget og Gravberget.

4.5.6 Frivillige organisasjoners ansvar

Frivillige organisasjoner som historielag, bygdelag og verneorganisasjoner eier flere verneverdige bygninger i bygda, og har samme ansvar for disse som vanlige eiere. I alle saker som omhandler rivning/fasadeendringer av verneverdige bygninger i Våler har Fortidsminneforeningen Solør-Odal klagerett. Dette gjelder gjennom såkalt «rettslig klageinteresse» i.h.t. forvaltningsloven § 28 første ledd andre alternativ.

4.5.7 Arkitekter og utbyggeres ansvar

Arkitekter og utbyggere er ofte de som står ansvarlig for private planer og utbygginger. Disse har et omfattende ansvar for at kulturminneinteresser blir tatt hensyn til, og ivaretatt i planlegging/utforming av prosjekter. Det er viktig at de har tilstrekkelig kunnskap om kulturminnevernet. Dette innebærer at man kjenner berørte lovverk og retningslinjer.

5. utfordringer og målsettinger for kulturminnevernet

For å kunne stake ut veien videre er det viktig en først ser på hvilke utfordringer som fins for kulturminnevernet i kommunen. utfordringene danner grunnlaget for utarbeidelse av mål, strategier og handlingsprogram.

5.1 Dagens situasjon for kulturminner og kulturmiljøer

Kulturminnevern er en krevende balanse mellom vern og utvikling, men med bevissthet og kunnskap, kan både vern og utvikling oppnå et godt samspill og bli vellykket. Dette er noe av utfordringene vi ser at kulturvernet står overfor i Våler nå og fremover:

Våler har som de fleste andre kommuner i Hedmark en mangfoldig kulturarv. Forekomsten av forskjellige kulturminner er stor. De eldste kulturminnene som befinner seg under jord er én type kulturminner som det finnes godt om. Mange av disse er ennå ikke kjent og bare en liten del av dem er foreløpig registrert.

Kunnskapen om Vålers eldste historie er mangelfull og tiltak er nødvendige for å øke den. Det samme gjelder kunnskapen om byggeskikken. Kunnskapen om den eldre bygningsmassen er en mangelvare på samme måte som det er vanskelig å få tak på håndverkere til å gjøre en god restaurering eller rehabilitering av en bygning.

Mange av de bygninger som i dag er truet var ikke det tidligere. I en kommune som er preget av jordbruk og skogsdrift, samt industri, har det i løpet av de siste 50 årene skjedd store forandringer. Industri er lagt ned eller har endret produksjonen. I skogen er det ikke bruk for alle de gamle koiene og mange hus står tomme på gårdene. Utfordringene er mange og ganske omfattende.

Strukturendringer i jord- og skogbruk er en viktig utfordring. De aktive gardsbrukene blir færre og større. Jordbruksarealene blir ofte ivaretatt, men bygningsmassen på gårdene uten egen drift kan ofte bli stående ubenyttet og ofte til forfall. Det medfører at bevaring av bygningsmassen blir en utfordring. Det blir viktig å stimulere til økt fokus på vern av landbrukets bygningsarv. Vern av landbrukets kulturminner handler ofte om transformering, dvs. ny bruk av eksisterende bygninger. Dette er noe som også vil medføre betydelig verdiskaping. Informasjon om ulike økonomiske støtteordninger for ivaretagelse av bygninger blir viktig. Strukturendringene medfører også at det er blitt færre beitedyr. Det fører til gjengroing av det åpne kulturlandskapet, som også gjelder beiteområder i utmarka. Dette fører til økte utfordringer for kulturminner som ligger i slike områder.

Skogbruket har gjennomgått store forandringer på 1900-tallet. Strukturforandringene har medført betydelige utfordringer knyttet til skader, særlig for de automatisk fredete kulturminnene.

«Vern gjennom bruk» har vært en ledetråd for kulturminnevernet de senere tiårene. Det beste vernet for en bygning er at den brukes. Mange bygninger forfaller fordi de ikke brukes. Bygninger som brukes oppfattes som en ressurs. De bygningene har større sannsynlighet for å bli ivaretatt. Derfor ligger mye av utfordringen i å finne muligheter for ny fremtidig bruk. Det kan også være utfordringer der hvor det er ønske og interesse for både vern og bruk. Dersom prosjektene ikke er godt planlagt kan kravet om tilpasning til den nye bruken gå ut over kulturminneverdiene.

Hvert år er det mange bygninger som går tapt. Hver gang mister samfunnet en del av sin historie. Det er viktig med en bevissthet om at den eldre bygningsmassen knyttet til jord- og skogbruket representerer store bruksverdier. Det har både en økonomisk og en klimamessig side. De gamle bygningene er allerede oppført og utgjør derfor ikke noen belastning med tanke på klimagassutslipp. For å kunne beholde tidsdybden, mangfold og miljøkvaliteter, må vi ikke bare sørge for å bevare enkeltobjekter. Bygninger og landskap har store verdier som kulturmiljøer. De kulturhistoriske miljøene kan ha en viktig bruksfunksjon i dag og i fremtiden. Blant annet som kilde til rekreasjon og god livskvalitet. Kulturminnene er i tillegg viktige for næringsutviklingen i vår region. Det er derfor et håp om at kulturminneplanen kan motivere flere til å ivareta bygninger og bygningsmiljø som kan brukes til næring og kulturbasert næringsutvikling.

Sentrumsutvikling med sentralisering og fortetting i eksisterende tettstedsområder skaper utfordringer for kulturminnene. Utviklingen innebærer gjerne en fortetting som kan legge press på den eldre sentrumsbebyggelsen, villabebyggelsen og villahagene. Eldre eiendommer kan ha lav utnyttelsesgrad og utbyggere vil vurdere muligheten for å rive gamle, ofte verneverdige bygninger, for å erstatte de med nye bygninger som kan gi en høyere utnyttelse. Det bidrar til at karakteren i området kan endres, stedstypiske bygg endres eller kan gå tapt. Diskusjonen rundt byggehøyder og utnyttelse utfordrer også kulturminner og kulturmiljøer. Verdisyn og holdninger er i endring, og mange mener at bevaring av kulturminner hindrer vekst og utvikling. Det å skape forståelse for viktigheten av balansen mellom å ta vare på kulturminner og utvikle steder med kvalitet er derfor viktig.

Klimaet er i endring og været blir mer ekstremt, med blant annet økende og store nedbørsmengder. Det kan føre til større fare for erosjon og tap av kulturminner ved vann og vassdrag. Et fuktigere og varmere klima fører også til økt risiko for råteskader på trekonstruksjoner. Tiltak blir viktige for å sikre bygningsmassen. Montering av takrenner og nedløp kan være aktuelle sikringstiltak. Slike bygningsmessige endringer må vurderes opp mot faren for skader som følge av nedfuktning av konstruksjonene. Energisparing er et annet innsatsområde som berører den eldre bygningsmassen. ENOVA har sterkt oppfordret til utskifting av eldre vinduer og etter isolering av eldre bygninger for å redusere energiforbruket knyttet til oppvarming av bygningene. Rådene som gis er av og til i konflikt med kulturminneverninteressene. Å restaurere en bygning eller å gjenbruke materialer fra en gammel bygning innebærer store miljøgevinster i forhold til å rive eller bygge nytt.

Tilflytting er et ønske og mål i Våler. I den sammenheng er det viktig med formidling av kunnskap og historie. På den måten kan man oppnå at det skapes en styrket tilhørighet og identitet. Identitetsfølelsen til stedet der en bor er ofte knyttet til en bygning eller et anlegg. Disse kan være relativt anonyme. Først den dagen bygningene er revet, merker man den faktiske betydningen for stedets identitet. At en føler sterk tilknytning til stedet eller bygda er viktig, og er et viktig bidrag med tanke på å ta vare på kulturminnene. Våler har mange kulturminner som gir oss kunnskap og opplevelser. Flere av disse har høy verneverdi, som for eksempel den skogfinske kulturarven som også er av internasjonal interesse.

Brursæte ved Holtsjøen

Foto: Per Arnesen

Vålers kulturminner og kulturmiljøer har en viktig rolle for reiselivsnæringa. De bør sikres og tilrettelegges slik at reiselivsnæringen styrkes. Det kan bidra til å skape nye arbeidsplasser.

I Våler har vi etniske minoriteter som har beriket kulturarven. Både skogfinnene og taterne. Hensyn bør tas for å sikre kulturarven til disse gruppene.

Kulturminner påvirker også folkehelsen. Forskning har vist at estetikk og kulturminner har betydning for den generelle folkehelsen. Utforming av nærområder har betydning for trivsel, som igjen har

innvirkning på folks helse. Tilrettelegging av bygdas kulturminner, for eksempel gjennom skilting, bidrar til å gi ytterligere opplevelser ved aktiviteter og friluftsliv.

Tilrettelegging av turstier med skilting er eksempler der folkehelse og kulturminnevern kan samarbeide. Opplevelser knyttet til kulturminner er noe alle bør ha tilgang til. I en slik sammenheng er universell utforming et viktig hensyn ved byggverk og uteområder.

Styrket håndverkkompetanse og økt bevissthet blant arkitekter og eiere. Ved restaurering av den eldre bygningsmassen med kulturhistorisk verdi kreves god kjennskap til både materialbruk og håndverksteknikker. Det er en mangelvare i vårt område. For å møte de utfordringene som ligger foran oss, har vi behov for flinke håndverkere med kunnskap om restaurering. I den sammenheng bør handlingsbåren kunnskap styrkes. Det er mange av kulturminnene i våre som trenger spesiell kompetanse ved ivaretagelsen av dem. Per i dag er mange av de håndverkere som utfører vedlikehold og restaurering av våre viktige kulturminner fra andre deler av landet og ikke fra vår region. Vi mener at håndverksmiljøet bør styrkes og ved at kommunen stimulerer til samfinansiering av restaureringsprosjekter.

Ringstein, Tøråsen. Foto. Per Arnesen

For å styrke bruken av kulturminner i en pedagogisk sammenheng kan barnehager og skoler oppfordres til å ta i bruk kulturminnene. I tillegg til konkret kunnskapsformidling av kulturminnene, kan bruk av kulturminner i skoler og barnehager bidra til å skape interesse for fagområdet. Dagens barn og ungdom er morgendagens beslutningstagere og forvaltere av kulturminnene. Derfor er det nødvendig at de tilegner seg og bærer med seg tilstrekkelig kunnskap og motivasjon for å ivareta sin kulturarv.

Manglende kapasitet og kompetanse. I de senere årene har interesse for å ta vare på gamle bygninger vært stadig voksende. Det er mange som har fått støtte gjennom forskjellige tilskuddsordninger for å rehabilitere sine bygninger. Rådgiverne i kommunene har en viktig rolle i dette arbeid som planleggere og for å gi bistand til eierne om det å søke økonomisk støtte. Håndverkere med kunnskap og erfaring om eldre byggeteknikker er i dag en mangelvare, noe som gir lange ventetider for de som vil ha hjelp med å sette en bygning i stand. På sikt kan de lange ventetidene medføre at det ikke vil bli gitt økonomisk støtte, med tanke på usikkerheten rundt

gjennomføringsevnen. I den sammenheng er det et stort behov for å styrke rådgivingssiden i kommunen knyttet til kulturminnefeltet. En løsning kan være å vurdere et interkommunalt samarbeid for å få på plass en slik kompetanse. En slik stilling på kommunalt nivå kan koordinere arbeidet og være et bindeledd mellom ulike aktører. For å oppnå gode resultater innenfor kulturminnevern arbeidet, så er trolig en slik stilling helt avgjørende.

Økt fokus på kulturvern har økt antall søknader om økonomisk støtte, mens tilskuddsrammene ikke har økt tilsvarende. I Våler er det et betydelig press på den kommunale økonomien, noe som betyr at det må prioriteres stramt. Kommunen har svært begrensede muligheter til å gi økonomisk støtte til tiltak. De statlige tilskuddsordningene for kulturminnevern har heller ikke fått økt rammene i samsvar med den økte søknadsmassen. Det medfører at en må se på alternative tilskudds løsninger. Det kan være andre statlige tilskuddsordninger, private stiftelser o.l. For å nå opp i kampen om de økonomiske tilskuddene er det viktig med gode strategier, og at man i kommunene har gode rådgivere. I dag er dette en utfordring da kommunen mangler slik kompetanse og ikke klarer å følge opp i takt med de endringer som skjer i virkemiddelapparatet.

5.1.1 Mangel på kunnskap

Ved restaurering av den eldre bygningsmassen med kulturhistorisk verdi kreves god kjennskap til både materialbruk og håndverksteknikker. Vi ser at dette er en mangelvare i vårt område. For å møte de utfordringene som ligger foran oss, har vi behov for flinke håndverkere som forstår og kan dette med restaurering.

Det er behov for flinke håndverkere som forstår
og kan dette med restaurering

Vi ser også at bevisstheten blant eiere bør styrkes. Det er eierne som sitter nærmest problemstillingene og det er de som må se mulighetene og verdien ved å sette den eldre bygningsmassen i stand. Her kan kommunen sammen med museene og rådgivere bidra med faglig støtte og virke positivt for bygningsvernet. De siste årenes bevilgninger fra i hovedsak Kulturminnefondet til forskjellige restaureringsprosjekter har bidratt positivt til at flere eiere ser muligheter til å sette i stand sine bygninger. Økte bevilgninger har derfor bidratt til at flere vil ta til vare på bygningene sine. Dette er også noe som bidrar positivt til det lokale næringslivet. Flere bedrifter får oppdrag i hjembygda og man bygger kompetanse i nærområdet. De siste 5 årene har betydelig med midler blitt utbetalt fra Kulturminnefondet til restaurering av den kulturhistoriske bygningsmassen i Våler kommune (5,48 millioner kroner)

Vi ser at handlingsbåren kunnskap er noe som bør styrkes. Det er mange av våre kulturminner som trenger spesiell kompetanse ved ivaretagelsen av dem. Per i dag er mange av de håndverkere som utfører vedlikehold og restaurering av våre viktige kulturminner fra andre deler av landet. Vi mener at håndverksmiljøet bør styrkes og at kommunen bør stimulere til samfinansiering av restaureringsprosjekter.

På 2000-tallet har kulturminnevernet arbeidet ut fra begrepet, "vern gjennom bruk". Med dette menes at det beste vernet for en bygning er at den brukes. Mange av de bygninger som forfaller, forfaller nettopp fordi de ikke brukes. Hvis man har bruk for en bygning ser man den som en ressurs og da blir den tatt vare på.

«Vern gjennom bruk» - det beste vernet for en bygning er at den brukes.

Å finne en ny bruk for overtallige bygninger er en stor utfordring for oss. Det kan også være problemstillinger knyttet til forholdet mellom vern og bruk. Kravet om tilpasning til den nye bruken kan gå ut over kulturminneverdiene, hvis prosjektene ikke er godt planlagt.

Lunden gård.

Foto: Per Arnesen

6. Viktige føringer for planen

6.1 Overordnede lovverk og avtaler

Det finnes en rekke nasjonale og internasjonale ratifiserte konvensjoner og avtaleverk som forplikter oss til å ta vare på kulturminner av betydning. I dette avsnitt presenteres de to viktigste lovene i denne sammenheng, med en kort beskrivelse av hva de omfatter. Kulturminneloven er en særlov og dermed overordnet plan- og bygningsloven i tilfeller hvor fredete objekter er involvert. I tillegg til nasjonale lovverk finnes internasjonale konvensjoner og avtaler som Norge har forpliktet seg til å følge.

Kulturminneloven er en særlov og dermed overordnet plan- og bygningsloven i tilfeller hvor fredete objekter er involvert.

6.1.1 Kulturminneloven

Kulturminnelovens formål (§1) er; "Kulturminner og kulturmiljøer skal vernes som del av vår kulturarv og identitet, og som ledd i en helhetlig ressursforvaltning». Det er et nasjonalt ansvar å ivareta disse ressursene som vitenskapelig kildemateriale og som varig grunnlag for nålevende og framtidige generasjoners opplevelse, selvforståelse, trivsel og virksomhet. Når det etter annen lov treffes vedtak som påvirker kulturminneressursene, skal det legges vekt på denne lovs formål. Loven forvaltes av Klima- og miljødepartementet som overordnet myndighet, med Riksantikvaren som overordnet direktorat for den utøvende virksomheten. Fylkeskommunen, Sametinget og de marinarkeologiske museene utgjør det regionale forvaltningsleddet. Kulturminneloven forvaltes ikke av kommunene, men kan påvirke saker som kommunene skal behandle, blant annet etter Plan- og bygningsloven. Kommunene er også pliktet til å forholde seg til kulturminneloven i alle saker der fredete bygninger, anlegg eller miljøer er berørt. Kommunene er også pliktige til å melde fra til kulturminnevernmyndighetene dersom ikke-fredet bebyggelse fra før 1850 planlegges revet eller vesentlig endret, dette i henhold til Kulturminnelovens §25.

6.1.2 Plan og bygningsloven (Lov om planlegging og byggesaksbehandling- PBL)

Plan- og bygningsloven inneholder flere paragrafer som omfatter vern av kulturminner, miljøer og landskap. I plandelen er; §3-1, 11-8, 11-9, 12-5 nr. 5, 12-6 og 12-7 aktuelle i det de omfatter regulering til bevaring gjennom hensynssoner. Bygningsdelen har i tillegg følgende aktuelle bestemmelser; §29-2 og §31-1, §31-2, 3, 4 og 8. Særlig viktig i planleggingen er også § 31-1. Gjennom §31-1 har kommunen krav på seg til å sikre at historiske, arkitektoniske og kulturelle verdier så vidt mulig skal bevares ved endring, oppussing og rehabilitering av eksisterende bygg. Formålet med bestemmelsen er å sikre at verdi som knytter seg til et byggverks ytre så vidt mulig blir ivarettatt, dersom tiltakshaver vil gjennomføre tiltak på byggverket sitt.

Ansvar for planlegging og byggesaksbehandling ligger hos Kommunestyret, men vil i stor del være delegert til administrasjonen (Kommunedirektøren).

6.2 Andre lover, meldinger og konvensjoner med betydning for kulturminnevernet

Det finnes flere andre lover, meldinger og konvensjoner som har betydning for arbeidet med bevaring av kulturminner. På et internasjonalt nivå foreligger det flere avtaler som Norge har sluttet seg til, og som derfor gir føringer spesielt på statlig, overordnet nivå, men også på det lokale planet.

- Kulturminnemeldingen "Leve med kulturminner", (St.meld.nr. 16, 2004-2005). Meldingen inneholder formuleringer, vurderinger og strategier for en fornyet kulturminnepolitikk.
- Kulturminnemeldingen «Framtid med fotfeste», (St.meld. nr. 35, 2012-2013) Meldingen skal være grunnlag for en mer helhetlig kulturminnepolitikk, både for planlegging, utvalg og restaurering, samt at klimaendringenes påvirkning på kulturminner blir grundig belyst.
- Venezia-chartret (1964). Beskriver prinsipper for konservering og restaurering av kulturminner. Venezia. - chartret er det første internasjonale samarbeidet innen kulturminnevernet.
- UNESCO- konvensjonen om vern av "immateriell kulturarv" (2003), der målet er å beskytte den rikdommen immateriell kulturarv innebærer, og å være en kilde til utvikling og dermed ressurs for mange folkegrupper.
- Lov om forvaltning av naturens mangfold (Naturmangfoldsloven 2009) som skal sikre at biologisk, landskapsmessig og geologisk mangfold og økologisk prosesser blir tatt vare på.

- Den europeiske landskapskonvensjonen (2004). Formålet med konvensjonen er å verne, forvalte og planlegge landskap og organisere europeisk samarbeid på disse områdene.
- Malta-konvensjonen (1992) som forutsetter at den arkeologiske kulturarven skal bevares som kilde til den europeiske hukommelsen og være et utgangspunkt for historiske og vitenskapelige studier.

6.2.1 Regionale planer med betydning for kulturminnearbeidet

Innlandet fylkeskommune vedtok i 2021 Kulturstrategi for Innlandet fylkeskommune, som blant annet omhandler kulturarv.

Hedmark fylkeskommune har som forvaltningsorgan for kulturminnevernet utarbeidet en regional plan for forvaltning av kulturminnene i fylket, "Handlingsplan - Kulturminner for Hedmarks framtid, 2005". Hovedmålet med den regionale planen er å synliggjøre viktige kulturminner i Hedmark, men også utvikle strategier for forvaltning, formidling og bruk av kulturarven. Planen synliggjør også ulike aktørers og interessenters roller og ansvar.

I det Regionale bygdeutviklingsprogrammet for perioden 2013- 2016 og Regionalt miljøprogram for landbruket utarbeidet av Fylkesmannen i Hedmark, er det en del føringer hva gjelder kulturlandskap. Her vises også de generelle juridiske og økonomiske virkemidlene for å ivareta kulturlandskapet samt tiltak i Regionalt miljøprogram for å ivareta særlige miljøhensyn i kulturlandskapet. Statens egne Stortingsmeldinger vil også legge føringer for kommunens arbeid med kulturminnene.

I Våler kommunes forslag til reguleringsplan for Haslemoen ligger det forslag til hensynssoner for kulturminner.

Sjursenparken m/Våler kapell, Vålbyen. Foto Per Arnesen

7. Økonomiske støtteordninger

Det finnes flere støtteordninger til kulturminnevern hos forskjellige aktører:

7.1 Kulturminnefondet

Fondet kan etter søknad gi tilskudd til istandsetting av kulturminner og kulturmiljøer. Det er ingen søknadsfrist og det kan søkes gjennom hele året. Kulturminnefondet er stasjonert på Røros og er et statlig organ under Miljøverndepartementet. Fondet har hatt en stadig økning av søknader og for 2017 lå antall søknader på straks over 1000. I dag ligger antallet godt overfor 2017 nivået.

De siste 5 årene, er det samlet gitt 5.48 millioner kroner i støtte fra fondet til prosjekter i Våler.

Fondet gir også tilskudd til seminar og sikringstiltak. Disse har løpende søknadsfrist.

www.kulturminnefondet.no

7.2 Spesielle miljøtiltak i jordbruket (SMIL)

Tilskudd til spesielle miljøtiltak i jordbruket (SMIL) handler om å gjennomføre miljøtiltak utover det som forventes av vanlig jordbruksdrift. Formålet med SMIL er å fremme natur- og kulturminneverdiene i jordbrukets kulturlandskap og redusere forurensningen fra jordbruket.

Det er felles landbrukskontor for Våler og Åsnes som behandler søknader om SMIL. Søknader om tilskudd prioriteres ut fra retningslinjer i lokal tiltaksstrategi.

Det er ingen fastsatt søknadsfrist, men det oppfordres til innsendelse av søknad i løpet av vårhalvåret da det er begrenset med midler.

Søknader om SMIL tiltak skal sendes inn digitalt med innlogging via ID-porten/ALTINN. Link til søknad er også lagt ut på kommunens hjemmeside.

www.altinn.no/skjemaoversikt/landbruksdirektoratet/tilskudd-til-spesielle-miljotiltak-i-jordbruket-smil/

7.3 Stiftelsen UNI

Stiftelsen UNI er en allmenn stiftelse som støtter tiltak som verner mennesker og kulturminner. Støtte til brannsikring og kulturminner står sentralt. Midlene til den økonomiske støtten kommer fra avkastningen på stiftelsens kapital. Løpende søknadsfrist.

www.stiftelsen-uni.no/

7.4 Utvalgte kulturlandskap

Utvalgte kulturlandskap (UKL), som Gravberget er en del av, har egen støtteordning. Her kan det søkes om tiltak i Utvalgte kulturlandskap i jordbruket som bidrar til å sikre verdier knyttet til landskap, biologisk mangfold, kulturminner og kulturmiljøer, herunder sikre langsiktig skjøtsel og drift.

<https://www.vaaler-he.kommune.no/tjenestetilbud/landbruk/utvalgte-kulturlandskap-ukl/retningslinjer-2022-og-soknadsskjema.39334.aspx>

7.5 Norsk kulturarv - "Ta et tak"

«Ta et tak» er en aksjon som retter seg mot våningshus og driftsbygninger. Dette kan være verneverdig bebyggelse i byer og tettsteder eller bolighus i tilknytning til landbruk, fiske, reindrift eller jakt.

Bygningen må anses å ha kulturhistorisk verdi, og det er en fordel med uttalelse fra antikvarisk myndighet eller registrering i SEFRAK. Alder har også betydning for søknaden. Prosjektet skal ikke være påbegynt når man søker om tilskudd.

www.kulturarv.no/aksjoner/ta-et-tak-aksjonen

7.6 Den Norske Stats husbank

Gir lån på antikvarisk grunnlag ved utbedring/rehabilitering av bygninger med antikvarisk og kulturhistorisk verdi.

www.husbanken.no

7.7 Fritak fra kommunal eiendomsskatt

Eiere av fredete bygninger og bygninger med historisk verdi kan gis fritak for kommunal eiendomsskatt. Det er den enkelte kommune (kommunestyre) som selv vedtar fritak fra kommunal skatt for enkelthus/enkelteiendommer. Dette er regulert i Lov om eiendomsskatt til kommunene (eiendomsskatteloven) § 7 bokstav b) jamfør ordlyden i § 7 b)

«Kommunestyret kan fritaka desse eigedomane heilt eller delvis for eigedomsskatt:

b) Bygning som har historisk verdi.»

8. Kriterier for vurderinger

Hvilken verdi et kulturminne eller et kulturmiljø har, er avhengig av flere faktorer, men vil alltid gjenspeile de rådende verdier på det tidspunkt verdiene fastsettes. Den verdien et kulturminne eller et kulturmiljø tillegges, avgjør om det skal tas vare på, hvem som i så fall skal gjøre det, og hvilket virkemiddel som skal brukes.

Identitet og symbolverdi

Kulturminner og kulturmiljøer kan være viktige som symbol eller fungere som identitetsmarkører i et lokalmiljø, enkeltstående miljø, etnisk minoritet, befolkningsgruppe eller nasjonal befolkning.

Kulturminnet kan være knyttet til konkrete hendelser, personer, tradisjoner, riter eller være et markant trekk i bybildet, tettsteder eller områder.

Representativitet og sjeldenhet

Det er en målsetting å sikre et representativt utvalg av kulturminner på landsbasis. Kulturminner kan være bevaringsverdige hvis de er sjeldne, representative for en stilart, en periode, en sosial gruppe eller har en kulturell funksjon.

Sammenheng og miljø

Å ta vare på sammenhenger mellom kulturminner og naturgrunnlaget gir mer kunnskap, forståelse og opplevelse enn bevaring av kulturminner som enkeltstående elementer. Sammenhengende bygningsmiljøer kan gi og formidle kunnskap som enkeltbygg ikke klarer alene.

Autentisitet

Dette begrepet kan ha med opprinnelighet og ekthet å gjøre. Begrepet brukes gjerne i beskrivelse av eldre hus og forutsetter en viss mengde originalmaterialer og originale detaljer. Samtidig kan autentisitetsbegrepet omfatte utviklingen og påvirkningen som har endret kulturminnet gjennom tiden. Autentisitet vil innebære at vi ivaretar flere perspektiv for autentisitet på en og samme tid.

Autentisitet gir kunnskaps og opplevelsesverdi og blir tillagt stor vekt ved utvelgelse av kulturminner for fredning.

Arkitektonisk, kunstnerisk og håndverksmessig kvalitet gir kulturminnet verdi

Arkitektonisk verdi er en verneverdi som man finner i bygninger eller anlegg med arkitektoniske kvaliteter. Arkitektonisk kvalitet kan knyttes til noe som utfolder seg i tre dimensjoner som har en praktisk, håndverksmessig og en kunstnerisk side. Kunstnerisk verdi er en verneverdi som omfatter kunstnerisk og arkitektonisk verdi og knytter seg til menneskets estetiske behov og søken etter opplevelser av skjønnhet. Som eksempel kan hager, parker og grøntareal understreke det arkitektoniske uttrykket og forsterke bygningers verneverdi.

Samfunns eller sosialhistorisk verdi

Verdien brukes om bygninger og anlegg som huser offentlige institusjoner, næringsbygg eller bygg tilknyttet menigheter eller organisasjoner. Sosial boligbygging kan f.eks. vurderes ut fra disse kriterier.

Fysisk tilstand og vedlikehold

Ved vurdering av kulturminnets verdi må ulike behov vurderes. Er kulturminnet ved god helse? Er kulturminnet i en slik tilstand at det kan bevares? Kan en velge mellom likeverdige objekter eller miljøer er det rimelig å velge det som er best bevart.

Økonomi, bruksverdi og økologi

Når en vurderer kulturminner og miljøer som bruksressurs, bør økonomien ved å benytte eksisterende bygningsmiljø fremfor å bygge nytt, vektlegges. I tillegg må miljøulemper ved riving vurderes.

Tusenårsstedet, Vålbyen.

Foto: Per Arnesen

9. Den eldste historien

Kunnskapen om den eldste historien er mangelfull, men utmarksregistreringene på 1990-tallet, registreringene på Haslemoen og registreringene før en eventuell utbygging av Kynna, har bidratt positivt til å øke kunnskapen om vår eldste historie.

9.1. Steinalderboplasser langs Kynnavassdraget (Obj. nr. 76)

Langs Kynnavassdraget og Holsjøen finner vi bosetningsspor fra steinalderen 7000-4000 år f. kr. Det er i forbindelse med reguleringsplanen for Kynna vest, registrert 10 steinalder lokaliteter. Disse sporene ligger primært under bakken, men enkelte steder ligger det kokstein i dagen. Steinalderboplassene er juridisk beskyttet gjennom automatisk fredning jf. Kulturminnelovens § 4. Kynnavassdraget er et populært friluftsområde, med god tilgjengelighet, noe tilrettelegging og mange brukere. Det gjør at området er både viktig og egnet til formidling av kulturhistorie. Lokalitetene er sårbare og det er nødvendig med varsom tilrettelegging.

Anvisning til steinalderboplass ved Holsjøen, Kynna. Foto: Per Arnesen

Verneverdier

Kulturminnene fra denne tiden, er blant våre eldste kulturminner. De dokumenterer en del av liv og virke til de første menneskene som kom til Våler.

Utfordringer

De fleste av disse kulturminnene er løse objekter og befinner seg nede i jordlaget. De er derfor utfordrende å registrere, men derfor også viktige å synliggjøre og formidle.

Tiltak

I samarbeid med Innlandet fylkeskommune er det gjort et utvalg blant lokalitetene, som er tilrettelagt med informasjonsskilt og det vil bli etablert en sti man kan bruke mellom de enkelte plassene. Tiltaksplan er utarbeidet. Deler av dette er allerede gjennomført.

9.2 Gravrøyser og rydningsfelt (obj. nr. 55, 117, 145, 156, 158)

Det er kjent flere gravminner fra jernalderen i Våler. Ved Sjurderudssundet, Gjerdrum, Knappen, Sørsåsen og Haldammen. Alle disse er automatisk fredet og sikret etter loven, men enkelte av dem er ikke registrert i riksantikvarens database og bør derfor registreres.

Gravfeltet på Kjerkehøgda på Sørsåsen inneholder 8-10 gravrøyser og en rekke rydningsrøyser fra jernalderen. Riksantikvaren har registrert en rekke av røysene i dette feltet, men også her er det røyser som ikke er registrert og som bør bli det.

Verneverdier

Disse kulturminnene representerer deler av den eldste historien i Våler og dokumenter tid og levemåte blant våre tidligste forfedre. De kan inneholde viktig fremtidig kunnskap.

Utfordringer

Det er viktig at denne type kulturminner er dokumentert i riksantikvarens database, for at riksantikvaren, fylkeskommunen og grunneieren skal kunne ha forutsetning for å ivareta vernet som disse kulturminnene har, som automatisk fredet, etter kulturminneloven.

Tiltak

I samarbeid med Innlandet fylkeskommune gjennomføre registrering av kulturminnene som ikke er registrert hos riksantikvaren.

9.3 Jernfremstilling (obj. nr. 66, 97)

Utmarka i Våler viser en utstrakt virksomhet som knytter seg til jernfremstilling, kullbrenning, tjærebrenning og fangst.

Vi har hatt 3 perioder med jernfremstilling i Norge. Den eldste går tilbake til 500 før vår tidsregning og frem til starten av vår tidsregning. Fra denne perioden er det kjent kun 1 lokalitet i Våler. Den ligger noen hundre meter syd for Nordhagen skole og er i hovedsak ødelagt, da området i dag er oppdyrket mark. Det har nok vært flere fra perioden, men da de oftest ligger i området nær Glomma, er de fleste gått tapt i forbindelse med at jorda ble oppdyrket.

Den andre perioden oppstår i middelalderen, på 11-1200 tallet. I Risbergsmarka er denne typen rikt dokumentert gjennom utmarksregistreringer på 1990-tallet. Hovedtyngden av registreringene knytter seg til jernfremstilling og viser at Våler tidligere var et viktig område for slik virksomhet. Spesielt Risbergsmarka har dokumentert en sjeldent høy tetthet av kulturminner knyttet til jernfremstilling. Det er viktig å understreke at selv om kanskje 90% eller, mer av disse kulturminnene er kullgroper, så knytter det seg til jernfremstilling. Kull til blesterovnene. Ikke smikull.

Radiologisk datering har dokumentert produksjonen fra sent i tidlig middelalder til begynnelsen av høy middelalder 11-1200 tallet. Sporene etter den omfattende jernutvinningen er mange. Hvorfor jernutvinningen i området var så omfattende må forklares med at myrene var rike på malm.

Produksjonen fra området var så pass omfattende at det ikke bare kan ha vært for eget bruk og må sies å ha en industriell karakter.

Verneverdier

Disse kulturminnene representerer deler av den eldste historien i Våler og dokumenter en tid og levemåte blant våre tidligste forfedre. De kan inneholde viktig fremtidig kunnskap.

utfordringer

Det er viktig at denne type kulturminner er dokumentert i riksantikvarens database, for at riksantikvaren, fylkeskommunen og grunneieren skal kunne ha forutsetning for å ivareta vernet som disse kulturminnene har, som automatisk fredet, etter kulturminneloven.

Tiltak

I samarbeid med Innlandet fylkeskommune sørge for at tidligere registrerte kulturminner som ikke er registrert hos riksantikvaren, blir registrert der.

9.4 Olavskilden (obj. nr. 5)

På kong Olav Haraldssons kristningsferd gjennom Solør i 1022, stoppet han ifølge sagnet, for å vanne hesten ved vannkilden i nærheten av Våler gård.

I følge sagnet er den en kilde som ikke tørker ut i den heteste sommervarme eller fryser i den strengeste vinterkulde. Den tilskrives underbar kraft og den skal bringe stor ulykke for den som våger å forgripe seg på den.

Det har vært vanlig at de kirkesøkende stanset ved den for å vanne sine hester.

Verneverdier

Olavskilden har høy verneverdi, med grunnlag i sin nære tilknytning til sagnet om Olav den hellige i Våler.

Utfordringer

Kilden har lenge ligget delvis skult og vært mindre tilgjengelig. Våler kommune har nylig tilrettelagt stedet med sti og informasjon vil komme opp.

Tiltak

Kilden er aktuell for formidling av historien ved bruk av applikasjonen [izi.travel](https://www.izi.travel).

10. Jordbruk

Kulturlandskap er det landskap som bærer spor av menneskers liv og virke. Det kan også være et landskap som på forskjellig vis bærer i seg forestillinger om hva som påvirker mennesket. Stort sett er all natur rundt oss kulturlandskap. Elementene i landskapet er viktige, slik som bygninger, store solitærtrær, veier og stier. Variasjon, særpreg og helhet er viktige kriterier når man skal vurdere et landskaps estetiske verdier. Et områdes historiske dimensjon er viktig å trekke fram ikke minst da den gir oss viktig informasjon om hvorfor et landskap ser ut på en eller annen måte.

Kulturlandskapet favner både kultur og natur. Det er personlig og inkluderende fordi vi alle skaper vår egen opplevelse av landskapet på grunnlag av bruk, minner, assosiasjoner og kunnskap. Det er disse personlige erfaringene som gir landskapet dets kulturelle og sosiale verdier, i tillegg til de miljømessige og økonomiske.

Et viktig styringsdokument for arbeidet med kulturlandskap er «*Den europeiske landskapskonvensjonen*». Konvensjonen ble ratifisert av Europarådets ministerkomité 20. oktober 2000 i Firenze (Italia). Norge godkjente konvensjonen den 23. oktober 2001. Denne konvensjon innebærer at kulturlandskap er alt som mennesker oppfatter som landskap.

Formålet med den europeiske landskapskonvensjonen er å verne, forvalte og planlegge landskap og organisere europeisk samarbeid på disse områdene. Konvensjonen omfatter alle typer landskap; by- og bygdelandskap, kyst- og fjellandskap. Den handler om verdifulle landskap, ordinære landskap og om landskap som kan trenge reparasjon. Landskapet er i stadig endring. Konvensjonen tar ikke sikte på å hindre endringer men å påvirke endringene i en retning som folk ønsker. Konvensjonen legger særlig vekt på landskapet der folk bor og arbeider og der barn vokser opp.

Våler har mange forskjellige kulturlandskapstyper, hvorav mange med høye verdier. I kommunen er landskapstypene variert, alt fra et åpent slettelandskap nede i dalføret langs Glomma, til landskapsmosaikken i de vestlige og østlige delene av kommunen. Sammenfallende for samtlige kulturlandskap er en sammensetning av biologisk verdifulle biotoper, men også av verdifulle kulturminner. Et viktig kulturelement er for eksempel stiene i landskapet som binder sammen de forskjellige delene med hverandre. Rydningsrøyser og de mange kullgropene forteller om eldre tiders utnyttelse av landskapet.

Et kulturlandskap er i stadig forandring og er en del av en dynamisk prosess. Dette er viktig å tenke på i forbindelse med skjøtselstiltak. I denne planen er det trukket fram to landskapstyper som oppviser høye kulturminneverdier, kulturlandskapet langs med Glomma og kulturlandskapet i Gravberget.

10.1 Kulturlandskapet langs med Glomma (11, 12, 13, 22, 23, 29, 30, 31, 32, 46, 47, 49)

2016 ble det gjennomført en mulighetsstudie for bedre tilgjengelighet til kulturlandskapet langs Glomma i Våler og Åsnes. I denne ble landskapets kulturminneverdier kartlagt. Studien omfatter et område fra Braskereidfoss i nord til Arneberg i Sør (Åsnes) på østsida av Glomma. Det er i studien trukket frem 5 forskjellige områder i Våler med høye landskapsverdier langs Glomma: Langbakken gård, området nord for Eidsbrua, området sør for Eidsbrua mot Ormsetenga, Svenneby og Øyset.

Verneverdier

Vi må legge til grunn at noen av de første menneskene som kom til Våler, kom langs Glomma. Dette kulturlandskapet inneholder derfor noen av de eldste kulturminnene våre, men også noen av de yngste da landskapet stadig er i endring som et resultat av aktivt bruk. Landskapet inneholder en mengde løse kulturminner, som vi ikke kjenner i dag, men som vi vet at det er sannsynlig er der. Videre har kulturlandskapet et mangfold av bygningstyper, bruer, vannverk, kraftverk m.m.

Spesielt nærheten til tettstedene på Braskereidfoss og Våler, gjør området verdifullt også i et rekreasjons- og friluftlivsperspektiv.

Det synes fornuftig å støtte opp om tilrettelegging av en tursti langs Glomma, nær strandsonen. Den vil gi muligheter for å knytte til seg merking, informasjon og formidling om ulike kulturminner. Slik kan det bli mulig med et felles formål knyttet til både rekreasjon og kulturminneformidling.

Utfordringer

En stor del av dette landskapet er i dag jordbrukslandskap med dyrket mark og har derfor begrensede muligheter for tilrettelegging.

Tiltak

Legge til rette for et samarbeid om å formidling av kulturminner, dersom en tursti langs Glomma blir realisert.

10.2 Kulturlandskapet i Gravberget (obj. nr 108, 109, 113, 114, 115, 116, 118, 121)

Finnskogens kulturlandskap har alltid vært dynamisk, det har gjennomgått og gjennomgår stadig forandringer. Det blir derfor vanskelig å si hva som er typisk for kulturlandskapet på Finnskogen, uten at man avgrenser til en spesiell periode, og til et geografisk avgrenset område. Typiske landskapsbilder for området i dag er store skogsområder med bygninger eller bygningsrester. Bygningene i utmarka er ofte bygget med materialer av ringere kvalitet og ikke beregnet for lang varighet. Tidligere dyrket mark har ofte vokst igjen og den dyrkede marka har blitt erstattet med granskog på god bonitet.

På Finnskogen har det tidligere foregått svedjebruk i lang tid. Fast bosetting skjedde på nedlagte svedjer og gamle setrer helt fram til begynnelsen av 1900-tallet. Parallelt med svedjebruket vokste det fram et dyrehold som kunne utnytte den rike grasveksten på de gamle svedjene. Åkerbruket, slik vi kjenner det, med pløying av jorda ble etablert i området på 1700-tallet og drives parallelt. Det er også på denne tiden som de rike rydningsrøysene kom til.

Bebyggelsen i Gravberget har stor variasjon. Hovedtyngden av bygningene er fra midten av 1800-tallet til godt inn på 1900-tallet. På enkelte uthus finner vi gamle bygningsteknikker som for eks. takteking med never. Disse bygninger er det viktige at blir tatt vare på. En del kan tyde på at det også er en hyppigere bruk av symboler som er påført bygningene her. I dette området er det trolig knyttet til tro og overtro i den skogfinske kulturen.

En dokumentasjon på tilhørigheten til det skogfinske i Gravberget, er tilstedeværelsen av finske stedsnavn. Bevissthet og bevaring av disse er viktig for denne immaterielle kulturarven. Den kan trolig best sikres ved aktiv bruk, muntlig og skriftlig.

I 2017 ble det gjennomført en kartlegging av verdifulle kulturlandskap på Finnskogen. Hensikten var å se om det finnes noen områder på Finnskogen som er av nasjonal interesse. I 2019 ble Gravberget pekt ut som et av de områder på Finnskogen som har fått nasjonal status som utvalgt kulturlandskap. For Gravberget sin del vil dette innebære blant annet muligheter til å søke støtte til prosjekter som vil medvirke til å sikre kulturlandskapet.

Verneverdi

Kulturlandskapet forteller oss mye om eldre tiders bruk av området. Variasjonen er stor med både setermiljøer og skogfinsk svedjebruk kultur.

Gravberget er et utvalgt kulturlandskap (UKL). Det viser at området er rikt på kvaliteter, utover kulturminnene der, men som også underbygger at det vil være riktig også å sikre kulturminnene i området med en hensynsone.

Området har stor bruks- og opplevelsesverdi. Det er et av Vålers viktigste turistmål.

Utfordringer

Kulturlandskapet på Finnskogen er truet. Det viser ikke minst kartleggingen som ble gjennomført i senere delen av 1990-tallet.

Kulturlandskapet er under stadig forandring. Det er derfor store utfordringer knyttet til å bevare et kulturlandskap. Vi trenger å ta vare på noen gode eksempler på viktige kulturlandskap i Våler kommune, som vitner om tidligere tiders bruk av landskapet. Det biologiske mangfoldet er også en viktig dimensjon i dette arbeidet. Fraflytting og forandrede landbruks metoder bidrar til at landskapet forandres.

Vi trenger å ta vare på noen gode eksempler på viktige kulturlandskap i Våler kommune

Tiltak

Det foreslås en etablering av en hensynsone for kulturminner i Gravberget. Det vil styrke området at den sonen sammenfaller med det utpekte området for Utvalgt kulturlandskap (UKL).

Texas inngår både som en naturlig og viktig del av Gravberget. For ikke å båndlegge for mye areal, så foreslås det at Texas etableres som egen hensynsone.

Området bør reguleres til bevaring og skjøtselsplaner utarbeides. Det er i planen synliggjort flere kulturminner i dette kulturlandskapet, som naturlig vil inngå i et område med hensynsone.

10.3 Sætermiljø (obj. nr. 77, 79, 92, 167, 172)

Skogene har i vårt område blitt brukt i lang tid. I løpet av flere hundre år frem til ca. 1350 hadde en omfattende jernvinneaktivitet utviklet seg. I tillegg finner vi også omfattende spor etter jakt og fangst. Utmarka ble nyttet til skogsbeite, fôring og til setring. Opplysningene om sæterdrift går helt tilbake til 1600-tallet, men det er en del tyder på at denne måte å bedrive landbruk på har eldre historie. Bruken av skogene våre har derfor lange tradisjoner. Gårdene drev setring i ganske stor aktivitet. Enkelte gårder med flere setre. Skogen var nærmest bygda oppdelt i skogteiger. Det var også her som hjemseteren fantes. Denne ble brukt vår og høst. Lengre bort fantes seterskogen med sommerseter og her var fjernsetrene beliggende. Disse ble brukt i dårlige somrer med kaldt vær og dårlig dyrkingsforhold.

Bygningsmiljøet på ei sæter består som oftest av seterhus, fjøs og låve. Seterhusene som vi finner dem i dag består av et kombinert soverom, oppholdsrom og arbeidsrom med melkekammers, der melka og melkeproduktene ble oppbevart. Dette melkekammerset var i eldre tider separert i en adskilt bygning. Ofte var denne delen av bygningen lagt i den nordre, kjøligste delen av bygningen. De eldste seterhusene har inngangen på gavlen, mens de senere har inngangen på ene langsiden. Fjøsset lå i nærheten av seterhuset og var som regel en enromsbygning med plass til kuene. Kalver kunne stå i egne båser i fjøsset eller ble holdt i et eget mindre kalvfjøs adskilt fra hoved fjøsset. Løa lå på et sted på setervangen der det var enkelt å frakte det tørre høyet fra. I tillegg til dette kunne det være mindre hus som skåler og andre bygninger på tunet. Setervangen er arealet rundt setra som ble gjerdet inn og skjermet for beite. Slåtten pleide å skje sent på sommeren for å gi best avling. Den seine slåtten førte til et fôr med et høyt innslag av urter og med et ekstra høyt mineralinnhold. Langs Glomma har vi setrer på begge sider av dalføret. I de østre delene ble de gamle sætermiljøene seinere etablert som skogfinske gårder. Koblingen mellom den skogfinske kulturen og seterkulturen er derfor sterk. Sætermiljøene i Våler er truet. Etter 2.verdenskrig begynte kuene å bli borte fra gårdene. Det medførte at behovet for setrer å forsvant. Enkelte setrer ble benyttet som skogshusvær men det var langt fra alle.

Fra midten av 1800-tallet da det var mest setrer i regionen, har antallet sunket drastisk. Dette har medført at bygningene har rast sammen og det åpne arealet grodd igjen. Det samme gjelder mange av de stiene i skogene som ble brukt mellom bygda og setrene. Kunnskapen om seterkulturen i distriktet varierer.

Våler var blant de kommunene som ved århundreskiftet 1900 hadde flest setrer i Hedmark. Det sier noe om det omfattende dyreholdet og strukturen på landbruket. I Våler har vi sæterområder på begge sider av Glomma.

Allerede før skogfinnene kom til grensetraktene hadde skogen vært brukt i lang tid. I løpet av flere hundre år frem til ca. 1350 hadde en omfattende jernutvinning foregått. I tillegg til disse kulturminnene finner vi også omfattende spor etter jakt og fangst. Videre har utmarka blitt nyttet til skogsbeite, fôring og til setring. Opplysningene om sæterdrift går tilbake til 1600-tallet, men det er mye som tilsier at denne bruken har gamle aner. Bruken av skogene har derfor lange tradisjoner.

Bygningsmiljøet på ei sæter består vanligvis av sæterhus, fjøs og låve, men også andre bygninger kan finnes. Det finnes i hovedsak to typer av sæterhus i Våler og det har med hvor inngangsdøra er plassert. De eldste sæterhusene har inngangen i ene gavlveggen, mens de litt yngre har inngangsdøra langs ene langveggen. Sæterhusene består av et kombinert soverom, oppholdsrom og arbeidsrom

med melkekammers, der melka og melkeproduktene ble oppbevart. Melkekammerset var i eldre tider separert i en adskilt bygning. Fra ca. 1850 ble de nye sæterhusene oppført med melkekammerset inkorporert i selve sæterhuset. Ofte var denne delen av bygningen lagt i den nordre og kjøligste delen av bygningen, men vi kjenner flere eksempler fra Våler der melkekammerset vender mot andre himmelretninger.

Fjøset lå i nærheten av sæterhuset og var som regel en ett-roms bygning med plass til kuene, der de oppholdt seg i båsene fra ettermiddagen til morgenen. Kalver kunne stå i egne båser i fjøset eller ble holdt i et eget mindre kalvfjøs, adskilt selve fjøset. Løa(ene) lå på steder på sætervangen der det var enkelt å frakte det tørre høyet fra. Høyet ble vanligvis fraktet ned til gården vinterstid. I tillegg til disse bygningene kunne det også være mindre hus som skåler på sætertunet.

Sætervangen er arealet rundt sætra som ble gjerdet inn og skjermet for beite. Slåtten pleide å skje seint på sommeren for å gi høgst mulig avling. Den seine slåtten førte til et fôr med et høyt innslag av urter og med et ekstra høyt mineral innhold.

Det er gjennomført en del registreringer av sætermiljøer i kommunen som områdetiltak. Registreringene viser at mange sæterbygninger er borte og at de som er igjen har et stort behov for vedlikehold. I mange tilfeller har skogen tatt tilbake de åpne arealene rundt bygningene. Skogen truer bygningene. De stedene med sætrer som har klart seg best er de som ligger ved vassdrag. Her finner folk roen og sætermiljøene har blitt tilpasset det moderne menneskets livsstil.

Av sæterområder kan nevnes Nordsætra (Nordaberget), Rudsætra (Rud), Svennebysætra (Bergesiden), Skarderudsætra, Søndre og Nordre Fløgen (Tøråsen) med flere.

Det er gjort en registrering av sætrer i 2010. Den inkluderer ikke Vestmarka.

Verneverdier

I eldre tider var sæter kulturen en viktig forutsetning for landbruket i distriktet. Det er høye verdier i materielle og immaterielle kulturminner som er knyttet til sæter kulturen. Flere av sætermiljøene i kommunen, både på vest- og østsida har høye kulturminneverdier.

Utfordringer

Det er et lavt antall dyr i bygda nå. Antallet sætrer som er i drift i kommunen er nede ved et minimum. I 2022 er det kun drift på Braskerudsætra.

Bygningene, det åpne kulturlandskapet og selve drifta med all den kunnskap om dyrestell, og produksjon er truet. På enkelte sætervoller med fin beliggenhet er det stort press på bygningsmassen, med tanke på hytteutbygging og ombygging av de eksisterende bygningene.

Tiltak

De fysiske minnene etter denne delen av vår kultur er truet og det er derfor viktig å igangsette tiltak som vil sikre kunnskapen om den.

Oppmuntre til bruk av sætermiljøene, som ivaretar bygningsmiljø og sætervoller.

Utarbeide en veileder som er retningsgivende for framtidig bruk og istandsetting av bygninger og voller.

Gjennomføre en oppdatering av registreringen fra 2010 og supplere med registreringer fra Vestmarka.

Utarbeide et kart med de sætrene som har høyest kulturminneverdi. Registreringer bør legges inn i Riksantikvarens database Askeladden.

10.4 Sjurderud gård (obj. nr. 141)

Verneverdier

Sjurderud er blant de største gårdene i Våler. Den er første gang nevnt i skriftlige kilder i 1580. Så langt den kan følges i skriftlige kilder har eierne hatt tette bånd til embetsverk, byborgere og bondearistokratiet. Mellom 1719 og 1803 var Sjurderud i slekten Dahls eie. I denne perioden ble det i tillegg til allsidig og betydelig gårdsdrift, satset på mangesidig skogbruksdrift. Eierne rådde over betydelige skogstrekninger, eide privilegert sag og drev utstrakt trelasthandel. Første etasje i den fredede hovedbygningen er fra ca. 1750 og bærer ennå preg av at eierne fulgte godt med på tidens stilimpulser. Det samme gjelder et terrassert hageanlegg i tilslutning til hovedbygningen, som det fremdeles er mulig å se konturene av. Det fornemme preget ble videreført av eidsvoldsmannen Christian Bergersen fra Braskerud som i 1825 bygde de to små portstuene som flankerer inngangen til tunet. I hans eiertid ble det også drevet teglverk og mølle i tilknytning til gården.

Tunet som domineres av den fredede og særpregede hovedbygningen på to etasjer. Første etasje er fra ca. 1750, annen etasje fra ca. 1819. To små portstuer, bygget 1825, markerer adkomsten til inntunet og tilfører gården ytterligere særpreg. Portstuer er svært uvanlig i vår region.

Utfordringer

Da de senere portstuene ikke er fredet er det viktig med en høy bevissthet i forhold til deres betydning for tunet og gårdens særegenhet og karakter.

Tiltak

Det er viktig å ha en høy bevissthet for kvalitetene ved bygningene og helheten til hele anlegget. Det bør benyttes av kulturminnevern faglig rådgivning ved tiltak ved anlegget.

10.5 Gunnarsrud gård (obj. nr. 142)

Gården ligger på vestsiden av Glomma, godt synlig i kulturlandskapet. Beliggenheten på en høyde i landskapet med godt utsyn over området tilsier at dette er en gammel plass. Bygningsmassen er gammel og har i senere tid blitt komplettert med en ny bolig. Fjøsset på gården er et steinfjøs. Denne typen av fjøs er det få igjen av. Den gamle hovedbygningen er oppført i to fulle etasjer og er svært autentisk.

Verneverdier

Helheten ved anlegget gir det en høy verneverdi.

Utfordringer

I hovedsak knyttet til vedlikehold på deler av bygningsmassen.

Tiltak

Det er viktig med høy bevissthet for kvalitetene ved hele anlegget. Det bør benyttes kulturminnevern faglig rådgivning ved tiltak.

11.Skogbruk (obj.nr. 72, 73, 78, 91, 111, 113, 149, 150, 157, 159, 161, 171)

Skogen og skogbruket har en sentral og viktig betydning i Våler. Det har den hatt i lange tider, men på ulike måter.

Skogen utgjør nærmere 90 % av arealet i Våler og det produktive arealet er på nærmere 500 000 dekar.

11.1 Fløtningsinnretninger (obj. nr. 72, 73, 78, 91, 111, 150, 151, 159, 161, 171)

I Våler som mange andre steder har man drevet med fløting i mange hundre år. Tømmerhåndteringa kom i gang langs med Glomma på 1500-tallet og fløtinga var en forutsetning for at tømmeret skulle kunne transporteres til sagbrukene i sør. Stort sett ble alle vassdrag som kunne brukes i forbindelse med fløtinga ble bygget ut i løpet av noen hundre år.

I Risbergsmarka har vi eksempler på at også mindre bekker ble utnyttet til tømmerfløting. Noe som lot seg gjøre ved magasinering av vann i myrområdene der.

I etterkrigstiden ble det en nedgang for fløtingen. Lastebilene overtok etter hvert transportene fra skogen og de mindre vassdragene. Tilbake ble minnene etter virksomheten, fløterbuer, koier og dammer.

I 1993 la Hedmark fylkeskommune frem en, "Handlingsplan for fløterinnretninger". Det var museet i Trysil Engerdal som gjennomførte den registreringen som lå til grunn for planen. Registreringene ble gjennomført i 1991. I Våler er det i fylkets plan registrert 10 fløtningsdammer. Haldammen og Mosefløgdammen var de to anlegg som ble gitt høy prioritet i Våler.

I Våler er 117 objekter registrert, hvorav 116 er inkludert som fløtningsobjekter (dvs. at alle registrerte objekter i anlegget ved Haldammen er tatt med).

11.2 Haldammen (obj. nr. 111)

Både Gravberget og Haldammen har vært et sosialt og kulturelt knutepunkt på Finnskogen.

Haldammen er en fløterdam med damvokterbolig og 2 tilhørende fløterkoier som er kalt Spritfritt og Fyllerud. På Spritfritt bodde «læsara», de religiøse og personlig kristne. På Fyllerud, tyder navnet på at de øvrige holdt hus.

Haldammen må betraktes som et anlegg som inkluderer fløterdammen og de nevnte husene.

I 1993 la Hedmark fylkeskommune frem en, "Handlingsplan for fløterinnretninger". Registreringene ble gjennomført i 1991. Haldammen var et anlegg som ble gitt høy prioritet i planen.

Verneverdier

Haldammen er et av de best bevarte fløtningsanleggene i Våler. Borregaard som var eier i en årrekke, har vært sitt ansvar bevisst.

Haldammen ble gitt høy prioritet i Hedmark fylkeskommunes "Handlingsplan for fløterinnretninger" fra 1993.

Den har stor kunnskapsverdi, opplevelsesverdi og har stor betydning for friluftslivet.

Utfordringer

Tiltak

Basert på kunnskapen, ligger mye til rette for å formidle den til de som besøker plassen. Det kan skje ved f. eks. bruk informasjonsskilt. Det bør også vurderes å bruke applikasjonen izi.travel.

11.3 Nierkoia, Gammelbergsdalen, Rud (obj. nr. 157)

Nierkoia er en tømmerkoie stallkoie. Trolig fra første halvdel av 1900-tallet. Det er en lang type med en midtgang med inngang på langveggen. I ene enden har den husværet for skogsarbeiderne, med brisker og ovn. I motsatt ende stall. Det er noe usikkert om den hadde plåttak opprinnelig.

Verneverdier

Nierkoia har høy autentisitet. Fremstår i hovedsak urørt og er derfor i dag en sjelden representant for koiene, som ikke er blitt ombygd eller er forfalt.

Utfordringer

Det er delvis utglidninger i grunnen, som har medført begynnende setningsskader og noe råte på ene langveggen.

Tiltak

Stabilisere grunnen og utbedre setningsskadene.

Gjøre nødvendige tiltak, uten å endre bygningens opprinnelige egenart.

Det er viktig med høy bevissthet for kvalitetene ved bygningen og det bør benyttes kulturminnevernfaglig kompetanse for rådgivning ved tiltak.

11.4 Blåenga brannvaktårn (obj. nr. 155)

Blåenga i vinterdrakt.

Blåenga i Rud er et av få gjenværende brannvaktårn i regionen. Det ble bygd for at man i sommersesongen tidligst mulig kunne oppdage og varsle om skogbrann. Fra tårnet, som ligger 633 m.o.h., er det vidt utsyn til store deler av midtfylket. Hytta og et tårn i trekonstruksjon, ble bygd på 1930-tallet. Det gamle tårnet er senere erstattet av tårnet i stål, som fortsatt står der i dag. Anlegget består av tårn, vokterhytte og utedo.

Bygningen er enkel i konstruksjon

Blåenga har alltid vært et viktig referansepunkt i de sentrale delene omkring Glomma og har helt frem til i dag styrket sin posisjon som et av bygdas viktigste turmål. Det kjøres skiløyper dit i

vintersesongen. Blåenga har alltid vært et yndet turmål og knutepunkt i det rike skiløypenettet på Vestmarka. I 2015 ble Blåenga kåret av innbyggerne i Våler til det mest populære friluftsområdet i en avstemming.

Rud vel disponerer hytta av Våler kommune. De har lagt ned en betydelig innsats for å tilrettelegge stedet som turmål.

Verneverdier

Blåenga har i dag oppnådd en sterk posisjon i Våler både som turmål og symbol. Det har derfor høy kunnskapsverdi og høy opplevelsverdi.

Rud vel har pekt på Blåenga som et viktig kulturminne

Utfordringer

Det utfordringer knyttet til behov for utbedringer av hytta.

Tiltak

Det er viktig med høy bevissthet for kvalitetene ved anlegget, ved planlegging og gjennomføring av tiltak.

Det bør benyttes kulturminnevernfaglig rådgivning ved tiltak på anlegget.

12. Tekniske og industrielle kulturminner (obj. nr. 58, 65, 75, 90, 107, 123, 127, 143)

I Våler har det vært en omfattende industriell virksomhet ved produksjon av jern gjennom lang tid. De første sporene fra slik produksjon daterer seg helt tilbake til før romersk jernalder, perioden 500 før vår tidsregning og frem til starten av vår tidsregning. Senere, på 1100-1200-tallet, finner vi spor etter det som må karakteriseres som industriell virksomhet i form av jernfremstilling.

I løpet av 1500-tallet begynte man med tømmerfløting i Glomma og i løpet av 1700-tallet hadde fløtingen utvidet seg til samtlige sideelver.

Det ble etablert bl.a. sagbruk, kverner, møller, smier, kullfremstillingsanlegg, torvstrøfabrikk og veveri, kornsilo, sponplatefabrikk o.s.v. bare for å nevne et lite utvalg.

Kullbrenningsovner ved Høgvelta, Kynna.

Foto: Per Arnesen

12.1 Tøråsen mølle (obj. nr. 75)

Tøråsen mølle med damanlegg.

Foto: Per Arnesen

Tøråsdammen og mølla er en av de få møllene på Østlandet, som fortsatt er i drift. Turbinen og møllesteinen som blir drevet av vannkraft er intakt.

Om sommeren er det vakkert ved den store dammen, som aldri har vært tom. Halvorsen har hatt en motor i reserve, men har aldri hatt behov for å starte den. Etter at Våler Jakt og Fiskeforening satte i gang med sitt fiskeprosjekt i Holtsjøen og Dipen, så kan man nå også få ørret på kroken dersom man prøver fiskelykken i dammen i Tøråsen.

Stedet er populært både som badeplass og samlingssted for barn, unge og voksne, samt en høyt verdsatt idyll for den lokale velforeningen.

Mølla er ellers godt besøkt av lag og foreninger, skoler og barnehager. Stedet er godt tilgjengelig og tilrettelagt for funksjonshemmede.

Verneverdier

Tøråsen mølle har høy autentisitet og har en sjeldent lang kontinuitet i driften. Det er den eneste mølla i Våler som fortsatt er i drift.

Mølla med damanlegget er en betydelig miljøskapende faktor for sitt nærområde i Tøråsen. Det er en populær bade-, fiske- og møteplass på sommertid. Det er tilrettelagt med gapahuk og utedass, på en diskret og gjennomtenkt måte.

Ved tiltak er det viktig med en høy bevissthet for kvalitetene og helheten til hele anlegget.

Bruk av kulturminnevernfaglig kompetanse for rådgivning ved tiltak ved anlegget.

Utfordringer

Anlegget er trolig sårbart for endringer i dam konstruksjonen.

Tiltak

Det er viktig med høy bevissthet for kvalitetene ved anlegget, ved planlegging og gjennomføring av tiltak.

Det bør benyttes kulturminnevernfaglig rådgivning ved tiltak på anlegget.

12.2 Våler torvdriftsmuseum (obj. nr. 123)

Våler torvdriftsmuseum, Stræte.

Foto: Per Arnesen

Den tekniske fremstilling av torv i Våler starter trolig i 1870-årene, da amtmestervormester Halvor Pedersen Gjerdrum (født på Einarstuen Gjerdrum) i sin rapport fra 1876 skriver til Amtmannen i Hedmark, at det i løpet av sommeren var produsert 73400 stykker eltetorv hos produsenter i Åsnes, Våler og Elverum. 7000 stykker torvbrensel ble produsert hos O. Gjerdrum.

Under brenselkrisen i 1914-1918 ble det igangsatt et anlegg for maskinell produksjon av torvbrensel på Konterudsmyra. Det var Våler kommune som stod for denne etableringen. Den ble derfor senere kalt Kommunemyra.

I 1918 ble Det norske myrselskap skole og forsøksanstalt i torvbruk etablert ved Gardsmyra, Stræte.

I 1920 ble det dannet et andelslag kalt Andelstovstrøfabrikken, på Glesmyra. Fabrikken ble planlagt bygget ved Våler jernbanestasjon. Ferdige torvbunter kunne dermed lastes direkte på jernbanevogner. Traseen for trallespor fra myra til fabrikken kan fortsatt påvises. Vognene med torv skulle komme ut der Østlandske torv AS bygde sin fabrikk 30 år senere. Andelslaget ble avviklet i 1926. Ny giv ble det på slutten av 1940-tallet da Østlandske torv AS, med hvalfangstreder og industrimannen Kristian Gjølberg som eier, overtok det meste av myrarealene. Fabrikken ble bygget inntil jernbanen ved Langbakken gård. Denne fabrikken ble en av landets største innen torvbransjen. Østlandske torv ble i 1974 solgt til Nittedal torvindustri AS, som har fortsatt med produksjon av dyrkingsmedium.

I 1950 ble Myrstrand torvfabrikk etablert av Bernt Embretsen. Strætmyra ble funnet brukbar for bygging av en fabrikk. Den er fortsatt i drift, med Embretsen familien som eiere. Fra omkring 1990 ble vakumhøsting tatt i bruk som metode.

I 1989 oppnevnte Det norske jord- og myrselskap et utvalg for å vurdere bevaring av ting vedrørende selskapets virksomhet. Utvalget gikk inn for å etablere en museumsmessig bevaring av maskiner og ting vedrørende torvdrift i Våler, hvor selskapet hadde svært mye aktuelt utstyr. Ole Lie ble en helt sentral mann i arbeidet med etableringen av Våler torvdriftsmuseum. Det ble dannet en stiftelse for

det videre arbeidet. Arbeidet resulterte i etableringen og byggingen av Våler torvdriftsmuseum, som ble åpnet 19. august 1995. Museet viser torvproduksjon og bevaring av alt som naturlig knyttes til torvdrift, arbeidsmåter, arbeidernes vilkår, produkter av torv, litteratur, skrifter, tegninger, bilder osv.

Gjeldende kommuneplan sier:

«Kommunen skal være en aktiv samarbeidspartner for Våler Torvdriftsmuseum. For å videreutvikle museet er det helt nødvendig å støtte museet gjennom egen tilskuddsordning.»

Verneverdier

Våler fikk tidlig en sentral og viktig rolle innenfor utnyttelsen av torv i Norge. Den posisjonen ble styrket utover på 1900-tallet. Det norske myrselskaps valg, ved å legge et torvdriftsmuseum til Våler, underbygger det. Museet dokumenterer en viktig bit av både Vålers og Norges historie knyttet til industri og landbruk.

Utfordringer

Et museum av en slik type, som tar for seg en nisjenæring, har ofte utfordringer knyttet til økonomi. Det er ikke rimelig å forvente at besøkstallene er høye, noe som kan medføre begrensede inntekter, som igjen gjør at driften utfordrende.

Tiltak

Bistå museet med å finne løsninger for å sikre driften.

12.3 Braskereidfoss kraftverk (obj. nr. 65)

Braskereidfoss kraftverk kom i drift i 1978. Elvekraftverket ved Glomma utnytter en fallhøyde på 9,5 meter og har en rørturbin som er Norges største i ytelse.

Senere kom en ny type, rørturbinen, som etter forbedringer av konstruksjonen muliggjorde en økonomisk utnyttelse av fallhøyder fra ti meter og nedover. Flere kraftverk utnyttet en slik lav fallhøyde. Totalt har 13 kraftverk i Norge rørturbin med ytelse på mer enn 1 MW.

Kraftverket utnytter fallet i Braskereidfossen i Glomma. Gjennomsnittlig fallhøyde er 9,5 meter. Kraftverkets maksimale slukeevne er 270 m³/s. Kraftverkets hoveddeler er dam med flomavledning, inntak, vannveier og kraftstasjon med permanent utstyr. Dammen danner et lite inntaksbasseng, der det vesentligste er at det holdes en mest mulig stabil vannstand for optimal produksjon og gode inntaksforhold. Dammen består av en fyllingsdam og en betongdam med luker.

Kraftstasjonen er tegnet av arkitekt Egil Sorteberg og oppført i en funksjonalistisk stil. Bygningen er nøktern, men individuelt utformet med ubehandlet betongfasade og forsterkende profiler som gir en nyttebestemt, barsk dekorvirkning.

Verneverdier

Statlig listeført.

Braskereidfoss kraftverk er en del av den teknologiske utviklingen på siste halvdel av 1900-tallet. Sammenlignet med de største kraftverkene fra denne perioden er det et lite kraftverk. Anlegget er representativt for utbyggingen av elvekraftverk med lave fall på 1970-tallet. Det er i denne perioden de fleste kraftverkene med rørturbiner i Norge ble bygd. Rørturbinen i kraftverket er Norges største av denne typen. Damkonstruksjonen kan sies å være en typisk løsning for flere elvekraftverk fra perioden, og det samme gjelder for vannveiene, kraftstasjonens arkitektur og materialbruk og de

landskapsmessige løsningene. Kraftstasjonen kan ikke karakteriseres som monumental som mange av de eldste kraftstasjonsbygningene ved Glomma. Forutsetningene for arkitektoppdragene er blitt endret siden den gang. Men arkitektene har fortsatt oppgaver med kraftstasjoner i dagen, selv om friheten i valg av løsninger nok er blitt mindre. Oppgavene er fortsatt krevende og utfordrende, for eksempel ved nye utbygginger der både kraftstasjonsbygningen og andre deler skal tilpasses landskapet og annen bebyggelse. Braskereidfoss kraftverk er et eksempel på dette, der kraftstasjonsbygning, dam og inntaksbasseng er godt tilpasset omgivelsene.

Verneverdier

Kraftverket er statlig listeført. Anlegget er derfor av nasjonal interesse.

Mange mennesker besøker eller passerer dette anlegget. Det har gode forutsetninger for tilrettelegging av informasjon.

Utfordringer

Informasjon om anleggets rolle og betydning, bør løftes frem mer og synliggjøres.

Tiltak

Anlegget bør vurderes som ett av de objektene i kulturminneplanen som kan tilrettelegges med informasjon ved bruk av applikasjonen Izi.travel

12.4 Lokomobil, Våler Skurlag (obj. nr. 58)

Våler Skurlag har i et drøyt århundre vært en grunnsteinsbedrift i Våler. Ved oppstarten var en lokomobil, en dampmaskin på hjul, av stor betydning for produksjon av den kraft som var nødvendig for sagbruket.

Denne lokomotilen er godt bevart og oppbevares ved siden av administrasjonsbygget på Braskereidfoss.

Verneverdier

Lokomotilen er på mange måter et symbol på skurlagets tidlige historie. En nyvinning med stor betydning for kapasitet og effektivitet i sin tid.

Utfordringer

Det er viktig å ha en høy bevissthet om den historiske betydningen maskinen har hatt og fortsatt har i Vålers industrihistorie.

Tiltak

Det vurderes ikke å være nødvendig med spesielle tiltak. Det er viktig at Våler Skurlag fortsetter med den gode oppfølging og vedlikehold som er gjort.

12.5 Veveriet (obj. nr. 143)

Else Astrup startet Solørvirke som stod for produksjonen av den kjente Solør rya, som var en videreføring av fillerye tradisjonen. Råmaterialet var i hovedsak rester fra konfeksjons- og møbelindustrien.

Etter oppstarten hjemme på gården Haug i Bergesiden, vokste produksjonen ut av drengestua og virksomheten ble flyttet til Vestmo på 1950-tallet. På det meste var det omkring 15 ansatte. Etter 40 år og mer enn 100.000 solgte ryer, var det lille «industri-eventyret» over i 1987.

Våler historielag har pekt på Veveriet som et viktig kulturminne.

Verneverdier

Veveriet dokumenterer småskala industrihistorie.

Utfordringer

Hvilke utfordringer som knytter seg til objektet, bør vurderes sammen med historielaget.

Tiltak

Eventuelle tiltak foreslås etter at vurderingen er utført.

13. Tettsteder

13.1 Vålbyen (obj. nr. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 16, 19, 21, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 43, 44)

I tiden før jernbanen var det få bygninger ved kirken. Men i forbindelse med at jernbanen kom til bygda, når Solørbanen fra Flisa til Elverum ble åpnet i 1910, så skjøt utviklingen av Våler fart. Optimismen det tilførte bygda ga grobunn for satsing og etablering av et kommersielt sentrum med butikker, kafeer, hotell og bank. Et kommunesentrum utviklet seg. Næringssatsingen medførte videre at det ble oppført en rekke private boliger og bygg.

Ser man Vålbyens utvikling under ett, så er det 3 perioder som peker seg ut og som viser Vålserokningenes vilje og framsynthet for å skape utvikling.

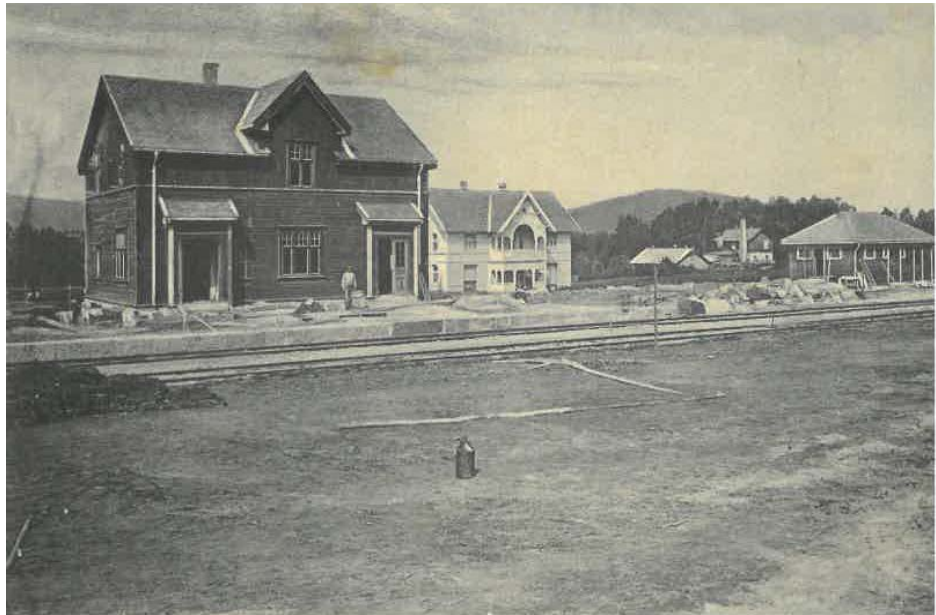
Trinn 1 er satsingen ved byggingen av jernbanestasjonen og årene deretter. Fra denne perioden finner vi flere bygninger tegnet av den landskjente arkitekten Thorvald Astrup, slik som; Kommune-lokalet, Kapellet, Søndre Hoel, Langbakken, hovedbygningene på Svenneby og Sjurderud gård.

Trinn 2 er satsingen på skole på slutten av 1950 årene. Hvor Våler er blant de første kommunene til å bygge ut ungdomsskole. I denne satsingen er Rekka viktig. Man forstår betydningen av å legge til rette for at lærere skal ønske å bosette seg nær skolen i bygda. Rekka tegnes i 1958 av arkitektene Otto L. Scheen og Tor Sverre Solheim og tilfører sentrumsbildet ny arkitektur og en ny måte å tilrettelegge boligbygging. Rekka med de 9 lærerboligene, ble en av identitetsskaperne i sentrumsbildet i Vålbyen.

Trinn 3 ved behovet for ny kirke etter kirkebrannen og senere ved satsingen på bygging av ny barneskole, aktivitetshus og bibliotek gjennom prosjektet Lanternen. Igjen gir Vålser satsing frisk og optimistisk tilførsel av arkitektur og spennende materialbruk.

Samlet sett vil vi peke på at arkitektur, byggematerialer og byggeteknikk fra disse 3 trinnene bør betraktes som Vålbyens bygningsmessige arvestoff.

13.1.1 Våler stasjon (obj. nr. 8)

Vaaler stasjon under bygging. Vålbyen. Utgiver: Larsen-Normann kortforlag

Da åpningen av den nye jernbanestasjonen skjedde i 1910, var det allerede utløst en stor optimisme i Vålbyen og skjedde en betydelig satsing innenfor flere næringer i årene som fulgte. Allerede i 1911 ser vi resultatene av det, da er det bygd kommunelokale, kapell og det er kommet bank.

Verneverdier

Våler stasjonsmiljø står helt sentralt i utviklingen av Vålbyen som sentrum og det er derfor viktig å sikre hele stasjonsanlegget for fremtiden. Stasjonsmiljøet har god autenticitet med de fleste tilhørende bygninger ganske godt bevart. Selv bommen for å binde hestene, er fortsatt bevart.

Utfordringer

Det er først og fremst stasjonens tilhørende bygninger og tilbehør som er utsatt, med tanke på forfall. De fleste har til dels stort behov for vedlikehold eller oppussing.

Eieren har utført maling og en del ombygging innvendig i stasjonsbyggingen, spesielt i leiligheten i andre etasje, for å tilpasse den til utleieformål.

Tiltak

Høy bevissthet for kvalitetene ved bygningen og helheten til hele anlegget.

Bruk av kulturminnevernfaglig kompetanse for rådgivning ved tiltak ved anlegget.

Sikre at stasjonsmiljøet som helhet blir sikret.

Foreslå hensynssone for kulturminner.

13.1.2 Sjursenparken (obj. nr. 2)

Sjursenparken er en furulund med gamle høyreiste furutrær, mellom Kommunelokalet og kapellet. Bautaen ordfører Sjursen er plassert her.

Verneverdier

I Sjursenparken er det reist en minnestein etter tidligere ordfører og stortingsmann P.N. Sjursen, som var en sentral og sannsynligvis avgjørende mann, for at jernbanen fra Flisa til Elverum ble lagt langs

Glomma og dermed forbi Våler kirke. Minnesteinen er plassert i den vakre furulunden, hvor den står i en lomme med luft og med avstand til furutrærne. Sjursenparken har gjennom tiden utviklet seg til å bli en sjeldent vakker furulund med over hundre år gamle trær. Disse vil fortsatt bestå i lang tid om de skjøttes riktig.

Parken er blitt en sentral og viktig grønn lunge i sentrumsbildet. Det er ikke tilfeldig at Sjursens bauta fikk sin plass nær og i mellom Kommunelokalet og kirken.

Utfordringer

Det er en viss utfordring med gjenvekst av underskog. Det er av betydning at den holdes nede, slik at opplevelsen av furutrærnes kraftfulle grep i jorden, kommer godt til uttrykk.

Tiltak

Sikre at parken bevarer, både arealmessig og i uttrykk.

Årlig rydding av undervegetasjon.

Foreslås å inngå i en hensynssone for kulturminner, sammen med kommunelokalet og Lie bygget.

13.1.3 Kirkelund (obj. nr. 4)

Kirkelund er godt utredet i forbindelse med fredningssaken. Den er vedtaksfredet.

Eiendommen er regulert med hensynssone – bevaring kulturmiljø, i Detaljregulering Våler kirkegård, ID:2012002.

Våler historielag har pekt på eiendommen som viktig.

Verneverdier

Våningshus, låve med bod og skjul, fjøs og utedo er fredet. Fredningen gjelder alle bygningenes interiør og eksteriør. Fredningen omfatter også et område rundt bygningene avgrenset av kirkegården på to sider og veier på to andre.

Kirkelund er pekt på som viktig av Våler historielag.

Utfordringer

Kirkelund er i prinsippet et godt sikret bygg gjennom fredningsvedtaket. Riksantikvaren og Innlandet fylkeskommune vil derfor kvalitetssikre tiltak på eiendommen.

For Våler kommune som eier har det vært en utfordring å skaffe økonomiske midler til behovet for vedlikehold og restaurering på eiendommen. Våler kommune har av ulike årsaker ikke kunnet stille nødvendige midler til disposisjon og det er i tillegg vanskelig for kommunale eiere å få eksterne midler til formålet. Det har medført at det har oppstått et etterslep på vedlikehold og restaurering.

Tiltak

Utrede alternativer for samarbeid med Solør-Odal lokallag av Fortidsminneforeningen, hvor overtakelse kan være et alternativ.

Våler kommune har nedsatt et samarbeidsutvalg for å arbeide med dette.

Det bør jobbes for å sikre bygningen gjennom tilpasset bruk.

13.1.4 Bjørke (Obj. nr. 10)

Bjørke, Vålbyen.

Utgiver: Alfarheim Boghandel

Bjørke ble oppført i krysset mellom Stasjonsvegen og Vålgutua, i etterkant av at jernbanen var anlagt. Bygget dokumenterer både optimismen og viljen til satsing i denne perioden. Et stort og prektig bygg i nyklassisistisk stil, som var Vålbyens «ansikt» mot nord, når man kom sørover hovedvegen.

Verneverdier

Bjørke tilhører Vålbyens tidligste forretnings bebyggelse og er fortsatt i dag et av de viktigste bygg som er med å dokumenterer Vålbyens nye arkitektur og byggeteknikk fra den tidlige perioden.

Utfordringer

Byggets hovedutfordring er manglende vedlikehold over lang tid. Det har medført et forfall, som til dels er omfattende. Men bygget har potensiale for istandsetting og ny bruk.

Bygget er solgt og skal settes i stand for ny bruk av den nye eieren. Det er viktig at tiltakene har forankring i byggets opprinnelige karakter. Spesielt i forhold til eksteriøret med fasade, vinduer, tak og kledning.

Tiltak

God dialog med eieren gjennom oppussings prosessen, slik at de nødvendige hensyn til byggets historie blir ivaretatt. I den sammenheng er eksteriørets fasade med vinduer, tak og kledning av sentral betydning.

Det er viktig med høy bevissthet for kvalitetene ved bygningen, ved planlegging og gjennomføring av tiltak.

Det bør benyttes kulturminnevernfaglig rådgivning ved tiltak ved bygget.

Det foreslås en hensynsone for bevaring av kulturminner og kulturmiljøer for eiendommen.

13.1.5 Lie butikken (Obj. nr. 7)

Hanstads forretningslokale (i nyere tid kalt Lie butikken) var en av de første butikkene i Vålbyen. Bygd i sveitserstil med møneka, ca. 1905. Bygningen hadde opprinnelig verandaer, som mangler i dag.

Den fikk på 1950-tallet et tilbygg med rampe. Bygget har i dag, moderniserte vinduer.

Verneverdier

Bygningen en av Vålbyens eldste butikker og har vært i drift til langt opp i vår tid. Trolig er det den forretningsgården som har hatt lengst kontinuitet i den aktive virksomheten.

Utfordringer

Det kan i dag være krevende å se mulighetene og potensialet for bygningen. I den sammenheng er det viktig å innhente kulturminnevernfaglig kompetanse ved planlegging av tiltak, slik at muligheter og metoder kan bli formidlet på en riktig og god måte.

Bygningen mangler i dag verandaene og mønekammen. Den har fått moderniserte vinduer. I hovedsak så handler det om «kosmetikk» og beskjedne grep for at den skal få tilbake sine opprinnelige kvaliteter og pånytt vise sin stolte karakter.

Tiltak

Målet bør være at fremtidige ytre tiltak tar bygget i retning av sin opprinnelige stil.

Det er viktig med en bevissthet for bygningens opprinnelige kvaliteter.

Det bør benyttes kulturminnevernfaglig rådgivning ved tiltak ved bygget.

Eiendommen foreslås inkludert i hensynsone for kulturminner og kulturmiljøer, sammen med Kommunelokalet og Sjursenparken.

13.1.6 Rekka (obj. nr. 6)

Rekka er en mindre bebyggelse i Våler, tegnet i 1958 av arkitektene Otto L. Scheen og Tor Sverre Solheim. Rekka betyr enkelt og greit «rekken» og består av 9 rekkehus oppført og bekledt med tre, med tilhørende garasje i pusset gassbetong. Hvert hus støtter seg til garasjen, som er dreid 45 grader i forhold til huset og danner med det et komplementerende par. Tilsammen danner alle husene en fin takt med små forskyvninger i en liten skala.

Verneverdier

Rekka tilhører 2. generasjons bygge satsing i Vålbyen. Våler kommune var i nasjonal sammenheng i forkant av utviklingen med sin skolesatsing, når man bygde ungdomsskolen i 1957. I den forbindelse var man også framsynte og tilrettela for tilflytting av lærere ved å bygge Rekka. Den var nyskapende i sin tid og Rekka har siden vært et kjennemerke i sentrumbildet og har en vesentlig betydning for identiteten til Vålbyen.

Den er et tidstypisk eksempel for modernismen, slik den så ut på slutten av 50-årene og begynnelsen av 60-årene. Fokus var flyttet fra byrom og livet i gatene mot de individuelle bygningene og for å skape best mulig boliger var de orientert mot solen. Som resultat av det fremstår Rekka som en fin bebyggelse med små gode leiligheter, som vender ryggen til gata, og åpner seg mot det sydvendte fellesarealet.

Der er mange ting, som taler for å bevare Rekka. Bebyggelsen er tegnet med den innlevelse og omhu, som kjennetegner mye av boligbyggingen fra perioden. Husenes fine kvaliteter i skala, proporsjoner og materialitet, virker avstemt og veloverveid.

Rekka forteller oss om tenkingen og ånden i den tid som husene ble oppført som et bilde på epokens forståelse av fellesskap og individualitet og om lærernes og skolen plass i samfunnet. Stedene trenger å bevare de beste eksempler på bygg fra de forskjellige epoker med deres historie, idéer og spesielle måter å gjøre tingene på. Uten disse lag, blir våre tettsteder flate, endimensjonale og uinteressante.

Utfordringer

Manglende vedlikehold har medført at Rekka i dag ikke gir det representative inntrykk den fortjener. I dag kan det være utfordrende å se kvalitetene ved bygget på grunn av et betydelig behov for vedlikehold dermed også vanskelig å se mulighetene og potensialet Rekka.

Tiltak

Rekka bør sikres og oppgraderes med mål om fortsatt fremtidig bruk. Arkitektkontoret Thulenius Lind har på oppdrag for Våler kommune tegnet en mulighetsstudie, som viser hvordan Rekka kan moderniseres og fornyes, men beholde sitt formål som boliger. I forslaget beholder husene den lille skala, men øker boarealet ved å omdisponere garasjene til boareal. Temaene og motivene fra det opprinnelige designet vil bli fastholdt og bygd videre på. Boarealet blir økt fra 80 kvm til 100 kvm, ved at garasjene kan bygges om til boareal. Mulighetsstudien bør vurderes.

Det bør benyttes kulturminnevernfaglig kompetanse for rådgivning ved tiltak ved bygget.

Det foreslås en hensynsone for bevaring av kulturminner og kulturmiljøer for eiendommen.

13.1.7 Søndre Hoel (obj. nr. 16)

Søndre Hoel, Vålbyen.

Utgiver: Alfarheim boghandel

Søndre Hoel er et av byggene i Våler, som Kristiania-arkitekten Thorvald Astrup tegnet, slik han også gjorde med Kommunelokalet, kapellet, det gamle Heia (eksisterer ikke) og hovedbygningen på Langbakken. Stilen er preget av jugend og med elementer av nyklassisme. Astrup stod også for øvrig for ombyggingen og moderniseringen av hovedbygningene på Haug, Sjurderud og Svenneby. Våler har derfor bevart en representativ gruppe med velkomponerte bygninger tegnet av denne nasjonalt anerkjente arkitekten.

Verneverdi

Bygget er en representant for den tidlige Våler bebyggelsen, formgitt av en av landets ledende arkitekter fra Kristiania. Stilen var moderne og nyskapende i Vålbyens bygningsmiljø på denne tiden. Søndre Hoel er et bygg som spiller en rolle som et lett, stramt og velkomponert bygg, som myker opp det tunge og monumentale preget som institusjonen på naboeiendommen representerer. Slik bidrar det som en miljøskapende faktor i nærområdet.

Utfordringer

Bygget har behov for vedlikehold og en eventuell innvendig modernisering for å øke mulighetene og alternativene for bruk.

Tiltak

Det er viktig med en høy bevissthet for kvalitetene ved bygningen.

Det bør utføres en tilstandsrapport for å en oversikt på tilstand og behov.

Bruk av kulturminnevernfaglig rådgivning ved tiltak ved anlegget.

13.1.8 Triveli (obj. nr. 9)

Triveli er en representant for Vålbyens eldre villa (20-tallet) bebyggelse og Triveli kafe var også der.

Verneverdi

Eldre bygg som på en positiv måte bryter rekken med forretningseiendommer. Bygget har godt bevart eksteriør.

Utfordringer

Med sin nærhet til forretningseiendommene i sentrumskjernen, så kan det bli truet ved eventuelle fremtidige utvidelser eller utbygginger.

Tiltak

Det er viktig med en bevissthet om byggets kvaliteter og at hensyn tas ved planlegging av tiltak.

13.1.9 Lønnerud (obj. nr. 11)

Lønnerud var Dr Sjursens hjem og bolig. Peder Nikolai Sjursen var ordfører i Våler og stortingsmann og en komplett lokalpatriot. Det er grunnlag for å hevde at Våler ble hans livsprosjekt. Sjursen la ned en betydelig innsats for dannelsen av Vålbyen som et bygdesenter. Han var avgjørende for at jernbanen ble lagt etter Glomma linjen og dermed kom til å passere Vålbyen. Videre var han sentral i byggingen av kommunelokalet og i byggekomiteen. Bygging av bruene over Glomma var han pådriver for. Han hadde også en plan for å bygge sykehus i Våler og trolig var det hans død som hindret at det ikke ble realisert. Det er reist en bauta etter ham i Sjursenparken.

Peder Nikolai Sjursen skjenket hele sin formue og alt etter seg til Våler kommune.

Verneverdier

Lønnerud er et viktig anlegg fra tidlig 1900 tall, med representativ hovedbygning i sveitserstil med mønkekam i lett drage stil. Anlegget er anlagt med låve som et viktig element, som på tidlig 1900-tall var med på å endre oppfatningen/bildet av landsbygda.

Utfordringer

Trolig i hovedsak knyttet til vedlikehold.

Tiltak

Det er viktig med en høy bevissthet for kvalitetene ved bygningen og helheten til hele anlegget.

Det bør benyttes kulturminnevernfaglig rådgivning ved tiltak ved anlegget.

13.1.10 Kroken (obj. nr. 12)

Kroken er eiendom med et intakt gardstun like nord for sentrumsbebyggelsen i Vålbyen. Eiendom har bevisste eiere, som har lagt ned en betydelig innsats for å bevare anlegget.

Verneverdier

Kroken er et intakt gardstun fra ca. 1880. Med hovedbygning, låve, fjøs, stabbur og vassvinne. Hovedbygningen er representativ for den tidlige sveitserstilen som kom til bygda og er blant de eldste helhetlige anleggene. Anlegget gir et intakt tidsbilde.

Utfordringer

Tiltak

Det er viktig med høy bevissthet for kvalitetene ved bygningen og helheten til hele anlegget. Det bør benyttes av kulturminnevernaglig rådgivning ved tiltak ved anlegget.

13.1.11 Langbakken (obj. nr. 13)

Langbakken ble bygd som privatbolig av sakfører Sigurd Svenneby omkring 1908.

Eiendommen ligger ca. 1 km nord for sentrum.

I etterkrigstiden ble stedet brukt som feriested i mange år. Det er kjent at Maria Quisling ferierte her flere somre etter krigen.

Verneverdier

Langbakken representerer jugendstilens inntreden i Våler. Bygningen har også klassisistiske elementer.

Den er formgitt av en av landets ledende arkitekter fra Kristiania og hovedbygningen har høy arkitektonisk kvalitet, også sett i nasjonal sammenheng.

Eiendommen er oppført som en helhet og utgjør fortsatt i dag et intakt anlegg med høye kvaliteter.

Utfordringer

Eiendommen har i de senere år funnet ny bruk og utnyttelse, som er positivt. Det er positivt at bygninger og eiendommer er i bruk. I den sammenheng er det viktig å ha spesielt fokus på at eksteriøret med de høye arkitektoniske kvalitetene bevares og at det tas tilstrekkelig hensyn til hele anlegget.

Tiltak

Det er viktig med en høy bevissthet for kvalitetene ved bygningen og helheten til hele anlegget. Det bør benyttes av kulturminnevernaglig rådgivning ved tiltak ved anlegget.

13.2 Braskereidfoss (obj. nr. 52, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 68, 69)

Parti ved Braskereid st.

Foto Carl Normann (omkring 1925)

Med jernbanens utbygging startet en betydelig utvikling av det lille tettstedet på Braskereidfoss. Når brua over Glomma ved Braskerud ble bygd i 1915, stimulerte det utviklingen ytterligere. Bygningen til Telle gjestgiveri ble kjøpt i Kristiania (Oslo) og kom hit med jernbanen og ble oppført som gjestgiveri i umiddelbar nærhet til stasjonen. Kooperativet Samvirkelaget bygde stor ny butikk vis a vis Telle. I 1922 oppførte Arne Arnesen sin bygning litt østenfor Samvirkelaget. Det ble den siste bygningen i sentrum som var oppført i tømmer. Her ble det kafé, bensinutsalg, garn og strikkeforretning. Deretter kom Smedstads kafe. Slik fortsatte utviklingen med et voksende og levende sentrum. Parallelt med dette hadde Våler kommunale dampsg og høvleri blitt etablert (senere Våler Skurlag) ved jernbanen. Bygdas største og viktigste arbeidsplass. Før jernbanens ankomst hadde det vært et knutepunkt med forretninger på Gisti, men med endringene som jernbanen medførte mistet Gisti grunnlaget for handelen og forretningene ble etter hvert avviklet.

13.2.1 Braskereidfoss stasjon (obj.nr 52)

Braskereidfoss stasjon. Braskereidfoss.

Foto: Carl Normann

Med jernbanens ankomst til stedet, ble det fart i utviklingen av bygdesenteret på Braskereidfoss. Stasjonen ble et møtested i bygda, hvor folk møttes ved togenes ankomst, for å få med seg hvem som ankom og hvem som dro.

Verneverdier

Braskereidfoss stasjonsmiljø står sentralt i utviklingen av Braskereidfoss sentrum og det er derfor viktig å sikre det for fremtiden.

Stasjonsbygningen er oppført i jugend stil, med nyklassisistisk elementer. Det lille parkanlegget sør for stasjonsbygningen, utgjør en viktig del av anlegget.

Utfordringer

Bygget har hatt behov for til dels omfattende vedlikehold.

Tiltak

Sikre at tiltak på eiendommen tar hensyn til hele stasjonsmiljøet og at byggene bevarer sin opprinnelige stil, spesielt med tanke på fasaden med vindu, kledning og tak. Eieren har igangsatt vedlikehold i 2021.

13.2.2 Vidarvoll (obj. nr. 53)

Vidarvoll mai 2022.

Foto: Per Arnesen

Vidarvoll ble bygd av ungdomslaget Vidar og senere overtatt av Braskereidfoss I.L.

Kunstneren Alf Lundeby, var blant de som dannet Ungdomslaget Vidar og det var ungdomslagets navn som ga grunnlaget for valget av navn til bygningen. Senere ble den overtatt av Braskereidfoss idrettslag og har siden vært deres forsamlingslokale. Etter krigen var det jevnlig kino der og senere fortsatte Bygdekinoen å besøke lokalet med sine fremvisninger. Fortsatt pågår den viden kjente onsdagsbingoen, vel drevet av en entusiastisk dugnadsgjeng.

Verneverdier

Vidarvoll har lang historie på Braskereidfoss og har vært stedets storstue i omkring 100 år. Bygningen er en betydelig faktor i lokalbefolkningens bevissthet og har bidratt til en sterk identitet på Braskereidfoss.

Utfordringer

Det er gjort noen tiltak med oppussing, men bygningen har ytterligere behov.

Tiltak

Fortsette oppussingen. Med rådgivning fra kulturminnefaglig kompetanse, vil det være mulig å løfte bygningens ytre uttrykk i retning av det staselige uttrykk bygningen hadde når den stod ny.

13.2.3 Lunden gård (obj. nr. 54)

Lunden Gård, Braskereidfoss.

Foto Per Arnesen

Gården Lunden ligger godt synlig i landskapet i den sørvendte hellinga. Beliggenheten på en høyde i landskapet med godt utsyn over området tilsier at dette er en gammel plass. Gården er også nevnt før svartedauen.

Gården består av flere bygninger. Våningshuset i sveitserstil, har en sentral plassering på tunet. Stabbur, låve, steinfjøs, vognskjul og en utedo. Tidligere var det også ei drengestue på gården, som dessverre er borte. Dagens bebyggelse på gården er fra 1800-tallet, unntatt låven som er senere. Bebyggelsen preges av høy autentisitet, dvs. bygningene har blitt forandret svært lite.

Gården er fødestedet til kunstneren og dikteren, Bernt Lund (1812-1883)

Verneverdier

Bebyggelsen på Lunden preges av høy autentisitet. Interiøret har i mange tiår stått vesentlig urørt, noe som gir en høy kunnskapsverdi om en tidligere tid.

Utfordringer

En ny generasjon skal ta hovedbygningen i bruk som bolig. Det vil være positivt for bygget, samtidig som det vil gi noen utfordringer i balansen mellom oppgradering og bevaring.

Tiltak

Det er viktig med en høy bevissthet for kvalitetene ved bygningen og helheten til hele anlegget. Det bør benyttes kulturminnevernfaglig kompetanse rådgivning ved tiltak ved anlegget

13.3 Risberget

13.3.1 Gamle Oppistua (obj. nr. 100)

Bygningen er en midtkammersbygning fra begynnelsen av 1800-tallet. Hovedinngangen er med et bislag på bygningens nord fasade, mens kjøkkeninngangen er mot vest. På eiendommen har det i senere tid tilkommet både stabbur og ei bu.

Verneverdi

Bygningen er fra 1.kvartal av 1800-tallet og blir omtalt som det eldste huset i Risberget.

Utfordringer

Det er viktig med høy bevissthet for kvalitetene og opprinnelsen bygningen.

Tiltak

Det bør benyttes kulturminnevernfaglig rådgivning ved tiltak på bygningen.

13.3.2 Stenvang (obj. nr. 98)

Et av de kanskje mest kjente arbeiderlokalene i Våler er Stenvang i Risberget, som ble bygget i 1910. Lokalt i Risberget blir det kalt for Arbeideren. Bygningen ligger sentralt i grenda. Arbeideren har høy autentisitet, men har stort behov tiltak, for at den skal bli bevart.

Bygningen ble bygd av en av sin tids viktigste og største organisasjoner i Norge, arbeiderbevegelsen. Det var viktig for bevegelsene på denne tiden, at alle skulle ha egne lokaler. Arbeideren er et tidlig eksempel på et forsamlingslokale reist av arbeiderbevegelsen.

Verneverdi

Arbeiderlokaler og forsamlingshus sammen med andre typer av bygninger er viktige markører for den folkelige organiseringen av samfunnet. Bygningene representerer også ei tid da ting som vi tar for gitt i vårt moderne samfunn ikke var det. Arbeiderlokalet i Risberget utmerker seg, med høy autentisitet. Sammen med den svært særegne kirke salen i nærområdet, er disse 2 bygningene både sjeldne og gode representanter for det kirkelige og folkelige i Risberget.

Utfordringer

Det ble omkring 2010 gjort en del restaureringsarbeider på Stenvang. Bygget har i dag til dels stort behov for vedlikehold og restaurering. Bygget er ikke i bruk, noe som kan gjøre bevaring mer utfordrende. Eierne har uttrykt ønske om å avhende bygget. Avhengig av ny eier, så kan det være både positivt og negativt.

Det er viktig å synliggjøre muligheter for fremtidig bruk. Det vil øke mulighetene og viljen til å sette bygget i stand.

Tiltak

Kartlegge og drøfte muligheter for fremtidig bruk og eierskap.

Det bør benyttes av kulturminnevernfaglig rådgivning ved tiltak ved anlegget.

13.4 Gravberget

13.4.1 Gravberget gård (obj. nr. 113)

Gravberget Gård har gjennom 150 år vært et sentrum i Gravberget. Gården ble bygd av Kiær-familien med partnere i 1858.

Den ble bygget som bestyrerbolig og administrasjonsgård for den store skogeiendommen de overtok. Tidligere lå det 3 eldre gårder på stedet og som ble ofret for gårdsanlegget som skulle bygges. Med 90 dekar dyrket mark ble det største gårdsbruket i bygda.

Hovedbygningen inkluderte eget skolerom, kirkesal og to rom som var forbeholdt tilreisende. I 1903 ble den karakteristiske peisestua bygd på. Skoledriften på gården vedvarte til ny skole var ferdig i 1870, mens kirkesalen var i bruk til innvielsen av den nye kirken i Gravberget ble åpnet i 1955.

Eierne etablerte god veiforbindelse og opprettet privat postrute til Gravberget på 1870-tallet. Senere overtok det offentlige postvesenet driften og Gravberget fikk eget postkontor på gården. Etter hvert kom det også en landhandel på gården.

Verneverdier

Gravberget gård har en helt sentral og avgjørende betydning for Gravberget og har derfor høy verneverdi. Den har i tillegg høy bruks- og opplevelsesverdi.

Det er påvist spor som peker i retning av en røykstue i det gamle bryggerhuset på gården. Dersom huset inneholder en eller deler av en røykstue, så vil det være den eneste dokumenterte røykstue i Våler. Den vil isolert sett ha høy verneverdi.

Utfordringer

Det er viktig med et langsiktig eierskap som har ønske og evne til å forvalte gården som det viktige kulturminnet det er for Gravberget og Våler.

Klargjøre og eventuelt dokumentere en eventuell røykstue.

Tiltak

Det er viktig med en høy bevissthet for kvalitetene ved bygningen og helheten til hele anlegget.

Det bør benyttes kulturminnevernaglig rådgivning ved tiltak ved anlegget.

I den sammenheng er det viktig å peke spesielt på det gamle bryggerhuset, dersom det kan dokumentere en eldre røykstue.

13.4.2 Øvre Berget (obj. nr. 114)

Øvre Berget er en husmannsplass som ligger på høydedraget ovenfor Gravberget gård, om man kommer langs Finnskogleden.

Verneverdier

En stor grad av verneverdien til Øvre Berget er knyttet til helheten mellom bygningene og kulturlandskapet med slåtteeeng.

Utfordringer

Deler av den rike floraen på eiendommen forutsetter slått.

Tiltak

Det er viktig med en høy bevissthet for kvalitetene ved bygningene og helheten som inkluderer kulturlandskapet.

Det bør benyttes kulturminnevernaglig rådgivning ved tiltak ved anlegget. Ved tiltak som berører marken, bør man rådføre seg med botaniker.

13.4.3 Texas (obj. nr. 115)

Texas er den første bebyggelsen man møter når man kommer Gravbergsvegen til Gravberget. På venstre side ligger skogsarbeiderboligene pent anlagt. De utgjør en naturlig del av grenda, selv om de ligger adskilt fra den øvrige bebyggelsen.

Omtanke og hensyn fra skogbestyreren på Gravberget gård varierte i stort med hvem som hadde stillingen. På 1960-tallet tyder det på at det var en del omtanke og hensyn tilstede, da det ble oppført skogsarbeider boliger på Texas. Et eksempel på en form for etterkrigstidens sosial demokrati.

Noe av det samme tankesettet finner vi igjen da Våler kommune bygde Rekka som lærerboliger.

Verneverdier

Boligene dokumenterer en ny tid hvor Gravberget gård legger bo og leveforhold til rette for sine ansatte. Boligene er i området, typiske for sin tid. I sin kontekst med Gravberget gård og forholdene for arbeiderklassen i bygda, har boligene høy verneverdi.

Utfordringer

De benyttes fortsatt som boliger og det er viktig at de skal forbli det. Samtidig bør det tas hensyn ved tiltak, ved bygningenes opprinnelige eksteriør.

Tiltak

Det er viktig med en høy bevissthet for kvalitetene ved helheten til hele anlegget med boliger.

Det bør benyttes kulturminnevernaglig rådgivning ved tiltak ved anlegget.

Det foreslås en hensynsone for bevaring av kulturminner og kulturmiljøer for eiendommene.

14. Møteplasser og institusjoner

14.1 Kirkebygg og tomter (obj. nr. 3, 21, 31, 43, 96, 109)

I Norge står kirkene i en særstilling som kulturminner og utgjør en sentral del av den norske kulturarven. De viser som oftest noe av det ypperste nasjonen har produsert innen arkitektur, kunst og håndverk. Lokalt er ofte kirkebygget det mest markante offentlige bygget. Kirkene er viktige kulturminner, i tillegg til å være menighetskirker, samlingssteder for livets høytider og kulturarenaer. I tillegg har de stor verdi for bygdenes identitet. Kirkebygningene og gravplassene som omslutter dem må ses som en helhet.

Både eldre og nyere gravplasser, med deres plassering og innretning, er viktige for forståelsen av lokalsamfunnets historie.

Kirkenes interiør og inventar

Kirkelige kulturminneverdier omfatter også interiør og inventar. I mange tilfeller er dagens kirke den nyeste av en lang rekke kirker på samme sted, og flere av våre nyere kirker har nedarvede inventarstykker som viktige deler av det liturgiske interiøret.

Flere av kirkene reist etter 1850 har inventarstykker som er fra før reformasjonen (1537), og 1600 og 1700-tallet. Disse smykker både eldre og yngre kirkebygg. Kirkekunst, som altertavler og andre

malerier, skulpturer, kirkesølv, og tekstiler, representerer store kulturhistoriske og økonomiske verdier. I mange kirker er orgelet det viktigste inventarstykket, som lokalsamfunnet ofte har bidratt økonomisk til å anskaffe. Kirkeklokkene er også svært verdifulle.

Alle kirker bygget mellom 1650 og 1850 er listeførte. I tillegg er en rekke kirker bygget etter 1850 også listeførte. At en kirke er listeført, innebærer at den er definert som verneverdig og har nasjonal verdi. Når Risberget kirkesal og Gravberget kirke, som begge er yngre enn 1850 er utvalgt og listeført, så innebærer det at de etter en grundig av vurdering av Riksantikvaren er funnet å ha spesielle kvaliteter innenfor arkitektonisk/kunstnerisk verdi, representativitet, autentisitet, plassering og interiør.

I følge Riksantikvaren skal listeførte kirkebygg behandles med like stor respekt som fredete kirker. Saker som angår endringer i og ved listeførte kirker skal sendes til Riksantikvaren for uttalelse. Det vil si at Riksantikvaren skal gi faglige råd om endringer av og ved kirken og om istandsettings- og vedlikeholdstiltak, men det er biskopen som fatter endelig vedtak etter kirkeloven. Kirkelig fellesråd sender søknad via biskopen til Riksantikvaren.

Nye tiltak i listeførte kirkers nærområder (innenfor 60-meterssonen i spredtbygde områder) skal behandles av fylkeskommunen.

14.1.1 Mariakirken (obj. nr. 31)

Vålers første kirke regnes fra 1000-tallet etter at Olav Haraldsson (Olav den Hellige) kristnet bygda i 1022. Det var en Mariakirke som lå på Lisbettangen ved Glomma. De eldste opplysningene vi har om Mariakirken er fra 1600-tallet. Da blir den i en innberetning beskrevet som svært skrøpelig. I den neste innberetningen fra 1739, er den blitt vesentlig endret. Den er da ombygd til korskirke.

Mariakirken var Vålers kirke helt fram til 1806 da en ny korskirke ble oppført langs Kongeveien ca. 1 km nord for den gamle. Bakgrunnen for at man oppførte en ny kirke var sannsynligvis at det gamle var trang og påbudet om at kirken skulle romme hele befolkningen i sognet. Korskirken brant ned den 29.mai 2009. Rett etter at brannen var slokket kunne man konstatere at brannen var påsatt.

Verneverdier

Vålers gamle kirkested ved Lisbettangen (Maria-kirken) er automatisk fredet og sikret gjennom kulturminneloven.

Utfordringer

Området er i dag dyrket mark og det skjer tidvis ulovlig søk med metallsøkere i området.

Tiltak

Det bør vurderes tiltak som kan forebygge ulovlig søk på stedet.

14.1.2 Våler kirke (obj. nr.21)

For å få reist en ny kirke inviterte Våler kirkelig fellesråd til åpen internasjonal arkitektkonkurranse i 2011. Konkurransen samlet 239 utkast fra 23 land og var på den tid norgeshistoriens nest største arkitektkonkurranse. Prosjektet «en med to av tre» ble valgt.

Nye Våler kirke er et helhetlig anlegg som innlemmer det gamle kirkegårdsanlegget og framtidige gravfelt sammen med det nye kirkebygget. Den nye kirken fikk en plassering øst for den gamle kirketomta. Kirka er oppført i en stålkonstruksjon, kledd med furubord.

Kirken inneholder flere historisk viktige inventarstykker fra de eldre kirkene, slik som døpefonten fra 1100-tallet, altertavla fra 1600-tallet, kista fra 1600-tallet, Lund og Erichsens maleri «Jesus i Getsemane» med flere. Alle disse representerer en betydningsfull gjenbruk av inventar etter kirkebrannen.

14.1.3 Kirketomta (branntomta) (obj. nr. 43)

Branntomta til den gamle korskirken fra 1806. Kirken brant i 2009. Grunnmuren er bevart. Ikke fredet.

Kirkeruinen er regulert med hensynssone – bevaring kulturmiljø, i Detaljregulering Våler kirkegård, ID:2012002.

14.1.4 Våler kapell (obj. nr. 3)

Kapellet ble tegnet av arkitekt Thorvald Astrup (1876-1940), som også tegnet Våler kommunelokale, Stallen, Kulturkontoret, Heia, Langbakken. Astrup var i sin tid blant landets ledende arkitekter. Kapellet stod ferdig i 1910.

Tidligere var det ikke vanlig å ha begravelse inne i selve kirken. Derfor lå avdøde på likstrå hjemme slik at slekt og venner fikk ta farvel. Deretter ble avdøde sunget ut av huset og kjørt til kirkegården av familie og naboer. Som regel var det de nærmeste som selv måtte sørge for å få avdøde i jorda. Presten kom først inn i bildet når han foretok jordpåkastelse påfølgende kirkesøndag. Med de nye kapellene som ble oppført rundt om i landet, ble begravelsen i større grad en kirkelig seremoni med presten tilstede.

Kapellets utforming er typisk for denne viktige perioden i norsk arkitektur. Det arkitektoniske formspråket er forankret i den norske jugend arkitekturen, men med klare klassisistiske og nasjonalromantiske trekk. Forbildet er 1600-tallets norske langkirker, der koret var skilt fra skipet ved hjelp av et korskille. Slike korskiller hadde som regel en tett brystning nederst og et åpent parti med loddrette spiler over. Det høyloftede kapellet har åpen takstol. Og hadde opprinnelig faste benker. Det vakre kirkerommet i miniatyr ble utstyrt med fargerike blyglassvinduer og på veggene over alternisjen ble oppstandelsen malt av kunstmaler Alf Lundebj (1870-1961).

Kapellet er regulert med hensynssone – bevaring kulturmiljø, i Detaljregulering Våler kirkegård, ID:2012002.

Verneverdier

Kapellet er en representant for den tidlige Våler bebyggelsen. Stilen var moderne og nyskapende i Vålbyens bygningsmiljø i sin tid og har fortsatt disse kvalitetene. Kapellet har en rolle i sentrumbildet og samspiller arkitektonisk med kommunelokalet. Begge er tegnet av den nasjonalt anerkjente arkitekten Thorvald Astrup.

Utfordringer

Det er viktig med en høy bevissthet for kvalitetene ved bygningen og at disse sikres både ved vedlikehold og tiltak.

Tiltak

Det bør utføres en tilstandsrapport for få en oversikt på tilstand og behov.

Det er viktig med bruk av kulturminnevernfaglig rådgivning ved tiltak ved anlegget.

14.1.5 Kirkesalen i Risberget (obj. nr. 96)

Kirkesalen er et listeført kirkebygg.

Risbergets kirkesal ble innviet 18.oktober i 1863 av sokneprest Nicolai Gerhard Berg. 1. etasje inneholder skolestue og leilighet. I 2. etasje finner vi kirkesalen. Det er innredet med sitteplass til 60 personer. Klokkehuset ble bygd i 1899 og noen år senere kom kirkeklokken på plass. Den er støpt av Olsen & Nauen. Det ble bestilt en kopi av Adolph Tidemanns maleri «Kristi dåp», som hang i Trefoldighetskirken i daværende Kristiania. Det oppdraget ble utført av kunstmalerinnen Helene Gundersen (1858-1934). Maleriet ble avduket 1.mars 1925 og benyttes som alterbilde. Døpefonten, som er lagd av I. Svendsson fra Hamar, ble tatt i bruk i 1938. Senere har det tilkommet nye stoler, messehagel, nytt orgel og 2 kirke stoler. I følge nettsiden til Vålerkirken, er Risberget kirkesal den eneste av sitt slag som er i bruk i Norge.

Verneverdier

Risberget kirkesal er et listeført kirkebygg.

Bygningen er særegen og trolig en av to, av sitt slag i Norge. Bygningen må ses som en av alle de kirkene som ble oppført på Finnskogen på grunn av lang avstand til kirka. Kirka er derfor en viktig del av den skogfinske kulturen. Bygningen er oppført som et flerbruks hus, noe vi kjenner igjen fra vår tid.

Kirkesalen har betydning for forståelsen av den skogfinske kulturen.

Kirkesalen er listeført, som betyr at Riksantikvaren skal uttale seg til tiltak på bygget. Kirkens godkjenningsorgan (Kirkerådet og Biskopen) har ansvaret for å godkjenne tiltak som gjelder listeførte kirker. Tiltak i kirkenes omgivelser er det fylkeskommunen som skal uttale seg til.

Utfordringer

Bygningen har behov for vedlikeholdstiltak.

Tiltak

Det er viktig med høy bevissthet for kvalitetene ved bygningen.

Det er viktig med kulturminnevernfaglig rådgivning ved tiltak ved anlegget.

14.1.6 Gravberget kirke (obj. nr. 109)

Gravberget kirke er en listeført kirke.

Kirken er Aktieselskapet Borregaards gave til befolkningen i Gravberget i 1955. Kirken er tegnet av Magnus Paulsson (1855-1958) og vigslet av biskop Kristian Schjelderup den 30. oktober i 1955. Det var Aksjeselskapet Borregaard som i 1955 ga kirken som en gave til befolkningen i Gravberget. Med utgangspunkt i grantreets rake form maktet Poulsson med Gravberget kirke å skape et av de sentrale arkitekturmonumentene i etterkrigstidens Norge. Ikke bare ga arkitekturen assosiasjoner til middelalderens stavkirker og de nasjonalromantiske strømningene som Poulsson selv var forankret i, men det var også et vellykket forsøk på å skape moderne arkitektur med nasjonal forankring. Slik sett kom Gravberget kirke til å representere den ene av to hovedretninger innen norsk etterkrigsarkitektur; en internasjonalt orientert funksjonalisme på den ene siden og en mer nasjonalt forankret på den andre. I tillegg fikk kirkerommet en rik malerisk utsmykning av de to nyutdannede

kunstnerne Torstein Rittun (1929-2018) og Dag Frogner (1929-2015). På selve alteret med prekestolen står Arnold Haukelands (1920-1983) statue av Maria med barnet, støpt i bronse og lueforgylt.

Vegger, tårn og tak er kledd med profilert spon (ca. 50 000) som det har vært skikk og bruk for gjennom århundrer i landet vårt. Tårnet bæres av fire sponkledd strebere, og i åpningen mellom tårn og kirketak henger kirkeklokken.

Man kommer inn i kirken fra hjørnet mot syd, slik at man får den største lengde etter diagonalen inn mot koret. Dagslyset kommer inn fra lange vindusfriser bak benkene. Det er lagt vekt på - i utforming og fargevirkning - å skille koret fra skipet. Arkitekten utarbeidet en målsatt interiørskisse med motiver for to figurfriser. Kunstnerne Dag Frogner og Thorstein Rittun, malte frisene og Kristusfiguren med himmelhvelvingen som bakgrunn.

Samarbeidet mellom arkitekten og kunstnerne Thorstein Rittun og Dag Frogner

Da Gravberget kirke ble oppført sommeren 1955, fikk arkitekt Magnus Poulsson svært frie hender til å utforme kirken som han ville. Dette var jo et rent privat byggeoppdrag, i motsetning til de fleste norske kirker hvor oppføringen er offentlig finansiert. Det var kanskje naturlig at arkitekt Poulsson brukte grantreet som inspirasjon for trekirkens ytre form og fasader med tanke på kirkens beliggenhet. Poulsson skrev slik om kirkebygget med sine vertikale linjer: «I sitt uttrykk skal det være noe opphøyet over et Guds hus. For innerst inne bærer det i seg alle tiders og slekters drøm om en himmel.» Magnus Poulsson valgte selv kunstnere til utsmykningen. Magnus Poulsson kontaktet de unge relativt nyutdannede malerne Torstein Rittun (1929–2018) og Dag Frogner (1929–2015). I månedsskiftet august/september 1955 kjørte arkitekten både Rittun og Frogner i sin privatbil til Gravberget. Han skal da ha sagt til de to unge kunstnere: «Nå jobber dere intenst og blir her i et strekk til dere er helt ferdig med å dekorere altertavlen. Så kommer jeg tilbake og kjører dere hjem om tre uker når arbeidet er over». Rittun og Frogner hadde opprinnelig planlagt hovedmotiv på altertavlen; korsfestelsen med Jesu Kristi lidelse. Dette motivet var ikke avklart med Poulsson. Da arkitekt Poulsson kom tilbake tre uker etter og så den ferdige tavlen, skal han ha sagt noe slikt som dette: «Jeg vil ikke ha et sånt nedslående moment her, dette rommet skal være fylt av glede og positive elementer. Dere må gjøre arbeidet på nytt med et annet motiv!». Da malte Rittun og Frogner Jesus' himmelfart, men lot Kristus-skikkelsen ha utstrakte armer som om han skulle være korsfestet. Dette ble et slags motivmessig kompromiss. Ved alteret står også en skulptur «Maria med barnet», som er utformet av den kjente billedhoggeren Arnold Haukeland. Madonnafigurer er jo en katolsk skikk, og Gravberget kirke skal visstnok være den eneste lutherske kirke i Norge med dette katolske symbol ved alteret. (opplysningene om utforming av altertavlen er gitt muntlig av Thorstein Rittun og hans mangeårige venn, Eivind Otto Hjelle).

Verneverdier

Gravberget kirke er listeført.

Gravbergets kirke har svært høy arkitektonisk verdi. Her har arkitekten lyktes å kombinere tre forskjellige arkitekturretninger, middelalderens stavkirkearkitektur, de nasjonalromantiske strømningene, sammen med ny etterkrigstidsarkitektur. Poulsson har i tillegg klart å håndtere de gamle materialene på en mere moderne måte noe som har gjort at bygningen føles moderne til våre

dager. Kirka har også høye kunstneriske verdier gjennom de mange fine gjenstander som fins der og det rikt dekorerte interiøret. Alt dette bidrar til at kirka er blitt et symbolbygg for Våler og en merkevare for Gravberget.

Våler historielag har pekt på Gravberget kirke som et viktig kulturminne.

Utfordringer

Det er viktig å ha en høy bevissthet i forhold til alle tiltak som planlegges for bygget og ved omgivelsene omkring, slik at man sikrer at verneverdiene ikke forringes. Det skal være sikret, da den er listeført.

Tiltak

Eiendommen inngår i forslaget til hensynssone for kulturminner, Gravberget.

14.2 Offentlige bygg

I Våler finnes det bygninger som det offentlige, det vil si Våler kommune, har oppført eller som kommunen eier. Som for eksempel rådhus, skolebygninger og aldershjem. Disse bygninger er med å bidrar til å fortelle om hvordan samfunnet har utviklet seg.

14.2.1 Kirkenær med Kommunelokalet eller «Kommunen» (obj. nr. 1)

Vaaler sparebank. Vålbyen. Ca. 1911

Foto: Normann

Kirkenær som eiendommen egentlig heter, ble oppført i 1910, men gården eller kirkestedet har eldre tradisjoner enn som så. Allerede i 1806 ble kirkestedet flyttet til plassen rett syd for kommunelokalet. Dette medførte at bygdas tyngdepunkt også ble flyttet til dette stedet. Våler ble i 1854 skilt ut fra Åsnes som eget prestegjeld og egen kommune. Fra 1857 var det ikke lenger krav om kongelig bevilgning for å drive landhandel, men fogdene rundt om kunne utstede handelsbrev for å drive handel på landsbygda. Det var dette som gjorde at Peder P. Ruud bygde eiendommen Kirkenær i 1850-årene og startet landhandel her. Noen år etterpå ble det mulig å bedrive landhandel uten kongelig bevilgning. Fra eiendommen som Ruud hadde på Olastuen Gjerdrum i Rud krets, flyttet han hovedbygningen til Kirkenær hvor den ble den nye hovedbygningen. Bygningen var en langstrakt upanelt tømmerbygning i en og en halv etasje. I 1875 ble eiendommen solgt til Våler kommune som tok deler av bygningen i bruk som kommunelokale. Resterende deler av bygningen ble leid ut til Våler

Sparebank og et par landhandlere. Da Våler Sparebank flyttet fra Øverby i 1890 fikk banken lokale i bygget. Bygningen har i mange år vært disponert av kulturkontoret og i dag av kirkekontoret. Eiendommen Kirkenær har i alle år spilt en viktig rolle i bygdas kulturliv og gjør det fortsatt.

Kommunelokalet med sidebygninger. Vålbyen. Utgiver: Alfheim Boghandel

I 1894 oppføres et eget kommunelokale på tunet, nordøst for den eksisterende gamle hovedbygningen. Som den andre bygningen på tunet var også denne oppført i upanelt tømmer med saltak og en veranda i sveitserstil. Bygningen var enkel i sin karakter, både innvendig og utvendig, men kommunelokalet på Kirkenær kom til å spille en viktig rolle i datidens kulturliv og den gjør det fortsatt i dag. En av de største og viktigste begivenhetene som fant sted var den store folkefesten foran kommunelokalet 7.juni 1906 som markerte årsdagen for unionsoppløsningen med Sverige.

For å ruste opp Vålbyen som kommende stasjonsby besluttet kommunen å investere i et mer tidsmessig kommunelokale. Oppdraget til å tegne det nye kommunelokalet gikk til den landskjente Kristianiaarkitekten Thorvald Astrup. Astrup fikk også i oppdrag å tegne sin brors landsted Heia (senere pensjonat og hotell), den hvite bygningen på Søndre Hoel og hovedbygningen på Langbakken. På et tidspunkt var kommunelokalets eksistens truet av en påstand om at bygget var i svært dårlig tilstand og et ønske om riving ble lagt frem. Heldigvis ble lokalet reddet som et resultat av en betydelig innsats av ildsjeler og bygget ble etter hvert restaurert. Etter dette har kommunelokalet fungert som Vålers storstue og fremstår i sentrumbildet som en arkitektonisk perle sammen med sine to sidebygninger.

Astrup stod også for øvrig for ombyggingen og moderniseringen av hovedbygningene på Haug, Sjurderud og Svenneby. Det nye lokalet skulle dekke tre forhold, festlokale for bygda, møterom for Herredsstyret, foruten lokaler til bibliotek. For å oppnå mest helhetlig bebyggelse på tunet ble Våler Sparebank i desember 1909 tilbuds å kjøpe Spareforeningens gamle bygning for 10.000 kroner til modernisering av og innredning av bygningen etter Thorvald Astrups utarbeidete forslag.

Kommuneanlegget består av tre bygninger som sammen danner et tun formet etter klassisismens ideal. Kommunelokalet er plassert i midten, mellom stallen og Sparebankens tidligere bygning (tidligere Kulturkontoret). Bygningsmassen henvender seg mot veien og avgrenses mot vest og veien av en stakitt. På hver sin side har det opprinnelig vært overbygde portaler og langs kommunelokalet og veien ble det opprinnelig plantet bjerker.

Kommunelokalet har hatt en sentral rolle i både det kommunale og private organisasjonslivet. Her har kommunestyret holdt sine møter, bryllup, offentlige fester og en mengde offentlige arrangementer.

700 tilskuere i kommunelokalet, 1960-tallet. Faksimile/ukjent avis

Verneverdier

Bygningsmiljøet ved Kirkenær har høye kulturhistoriske verdier. Bygningsmassen har stor tidsdybde og bidrar til å fortelle om bygdas utvikling fra slutten av 1800-tallet til i dag. Bygningsmassen og særlig kommunelokalet har høye arkitektoniske verdier der jugendstilen har fått innslag av nyklassisisme og empirestil. De høye kvalitetene som vises i eksteriøret er også å finne i interiøret, med påkostede rom. Eiendommen Kirkenær med sine 3 bygg er blant Vålers mest betydningsfulle, blant annet med tanke på rollen den har for å skape en lokal identitet hos folk flest. Det er av betydning at kommuneanlegget med tun og tilhørende bygninger bevares som et samlet anlegg og tilliggende områder og bygninger også sikres.

Utfordringer

Våler kommune har vært flinke og tatt vare på kommunelokalet etter at det ble reddet og satt i stand etter 1980-tallet, men blant annet den ene fløyen mangler vedlikehold. Det er derfor viktig at det iverksettes tiltak som vil sikre og utbedre bygningens interiør og eksteriør. Tiltak på bygningsmassen må ta utgangspunkt i bygningenes kulturhistoriske verdier.

Tiltak

Det bør utarbeides en tilstandsrapport for bygningene på eiendommen, med en oversikt på tilstand og behov. Den vil gi et grunnlag for utarbeidelse av en vedlikeholdsplan for bygningsmassen. Ved tiltak er det viktig med en høy bevissthet for bygningenes kvaliteter og verneverdier. Det er viktig med rådgivning fra kulturminnevernfaglig kompetanse ved tiltak på bygningene.

Eiendommen inngår sammen med Lie bygningen og Sjursenparken i et forslag til hensynsone for kulturminner og kulturmiljøer.

14.2.2 Skolene i Våler (obj. nr. 44, 96, 104, 121, 138, 140, 166, 169)

År 1739 ble det innført skolelov etter at innføringen av konfirmasjon medførte større krav om kunnskap. Frem til omkring 1865 var det vanlig med omgangsskole i bygdene og undervisningen foregikk da i stuene på bestemte gårder. I 1864 ble det delt inn i 11 skolekretser og omkring 1865 hadde Våler bevilget penger til å bygge 11 skolehus rundt omkring i bygdene.

De eldste bevarte skolelokalene i dag er Tøråsen skole, Dalen i Risberget, Risberget skole med kirkesal, Gravberget skole og Godager (Killingrud) skole i Nordaberget.

Skolebygningene vi har i kommunen bidrar noe til fortellingen om hvordan utviklingen av kunnskapssamfunnet har vært og hvor raskt denne utviklingen har gått. Skolebygningene forteller ikke bare om utviklingen av kunnskapssamfunnet, men også hvor viktig disse bygningene har vært for stedsutvikling og for den sosiale aktiviteten i området. Det er mange som kan si noe om de gamle skolene hvor de selv en gang gikk.

Verneverdier

Skolene i kommunen er viktige markører fra en tid som delvis er borte. De mange skolebygningene var tidligere viktige formidlere av kunnskap. Skolebygningene har høy sosial verdi på grunn av alle de som har en tilknytning til dem.

Utfordringer

I takt med forandringene i samfunnet vårt har mange av våre skolebygninger fått endret bruk og behovet for flere av dem er borte. Sentralisering og økonomirasjonalisering har medført at det i dag finnes et fåtall igjen av de første skolene som ble bygd i Våler. Enkelte er revet. Flere er solgt og flyttet. Noen er betydelig ombygd.

Det kan være utfordrende å ta vare på disse store bygningene når skoler er lagt ned, men det er viktig med grundige vurderinger for alternativ bruk slik at flest mulig kan gjenbrukes og bevares for ettertiden.

Tiltak

Stræte skole har høy autentisitet. Skolen er bevart på Glomdalsmuseet og benyttes til formidling av skolehistorie. Det vurderes derfor til at sikring og formidling av skolehistorien og skolebyggene i Våler er godt ivaretatt.

14.3 Forsamlingshus (obj.nr. 1, 53, 71, 98, 125, 133, 169)

Forsamlingshusene kom som et resultat av en omfattende samfunnsforandring i siste halvdel av 1800-tallet. Husene gjenspeiler bredden av den folkelige organiseringen i forskjellige interessegrupper som disse endringene førte med seg, av både sosiale, politiske og kulturelle dimensjoner i samfunnet.

Allerede i begynnelsen av 1900-tallet ble det bygget forsamlingslokaler i de fleste av Vålers bygder og mange av disse bygningene eksisterer fortsatt. Et eksempel er Vidarvoll (Obj. nr. 54).

Bygningene er viktige for fortellingen om alle de foreninger og lag som har vært og fortsatt er viktige i samfunnet gjennom frivilligheten. Gjennom tidene har Vålers innbyggere sett verdien i å ha møtesteder for å samles, ved ulike fellesskapsaktiviteter. Utfordringen er å kunne ta vare på den for ettertida.

14.3.1 Arbeiderlokaler (obj. nr. 98)

Lokalene var viktige møteplasser for arbeiderbevegelsen. De første arbeiderforeningene var tilsluttet de såkalte Castbergske arbeiderforeninger, som var moderate eller arbeiderdemokratiske, men ikke sosialistiske arbeiderforeninger. I Våler oppførte foreningene sine egne samlingslokaler.

14.3.2 Bede- og misjonshus (obj. nr. 71, 133)

Arrangement av religiøse møter og overnatting for omreisende forkynnere ble løst ved at folk stilte sine hjem til disposisjon.

Våler er ikke kjent for å ha særlig høy religiøs aktivitet, men til tross for dette var altså bede- og misjonshusene mange i forhold til de andre forsamlingslokalene. Et eksempel på dette finner vi på eiendommen kalt Elim på Gisti.

14.4 Skytterhus (obj. nr. 42, 106)

Våler skytterlag tok i bruk Forsvarets skytebane på Haslemoen i 1960. I den forbindelse ble det flyttet en brakke fra AT-leiren i Spulsåsen og satt opp ved skytebanen som skytterhus. Skytterhuset til Våler skytterlag er et godt bevart eksemplar av typen som stod i AT-leiren. Det stod i 1970 ferdig til bruk, etter flyttingen. Den har fått en hensynsone som kulturminne i reguleringsplanen for Haslemoen.

14.5 Danse plasser (obj. nr. 28, 67, 99)

Våler har opp gjennom tidene hatt en rekke danse plasser rundt omkring på bygdene. Noen av dem helt enkle, i form av en liten åpen slette i skogen eller ved et vann. Andre med paviljong av varierende standard. Vi kan nevne Kosten i Tøråsen, Sjøppelbrettet i Ranum, Grønstøa på Braskereidfoss og Kynnbrua i Risberget.

14.5.1 Danse plassen ved Kynnbrua (obj. nr. 99)

Kynnbrua har lang tradisjon og tidsdybde. Ut i fra det vi kjenner til, så stod paviljongen først på Grønstøa ved Glomma på Braskereidfoss. Så ble den flyttet opp på den gamle idrettsplassen som lå der tømmersorteringen til Våler Skurlag er i dag. Når Våler Skurlag overtok tomten til idrettslaget så ble den flyttet til Kynnbrua. Her ble den restaurert og påbygd. På Kynnbrua har det på samme måte som i Kommunelokalet, vært holdt et stort antall fester. Mange med toppartister fra Skandinavia og med helt opp mot et par tusen tilreisende fra store deler av Østlandet. Fortsatt i dag brukes Kynnbrua til ulike arrangementer slik som caravanklubber, Ferieklubben, jakt/fiske arrangementer, enkelte fester og private arrangementer. Med sin idylliske beliggenhet anser vi at Kynnbrua i fremtiden også vil spille en viktig rolle for kulturarrangementer i Våler.

Danseplassen ved Kynnbrua

Rundt om i bygda finnes det også mer eller mindre opparbeidete danse baner. De fleste av disse gamle banene har dessverre gått tapt og tilbake til naturen. Den kanskje viktigste og som fortsatt er i drift er Kynnbrua med paviljong. Denne stod opprinnelig på Braskereidfoss gamle idrettsplass og ble ved flyttet ved utbyggingen av sponplatefabrikken.

Verneverdier

Kynnbrua (paviljongen) er den danseplassen som har størst tidsdybde da den har stått på flere lokaliteter og fortsatt er i drift. I dag fungerer den til flere typer arrangementer i tillegg til å være danseplass. Den har fungert i flere tiår til formålet. Den har en betydelig rolle for mange Vålersokninger, som en festplass med lang historie. Den vurderes å ha en viktig plass i folks kulturliv og med betydning for identiteten for mange mennesker. Stedet har stor og allsidig bruksverdi.

Utfordringer

I takt med forandringene i samfunnet vårt har mange av våre forsamlingshus fått endret bruk og mange er borte. Det er viktig at representative arenaer bevares for fremtida.

Tiltak

Risberget I.L. har uttrykt et behov for utbedring av taket. Det er registrert at det nylig er satt i gang en betydelig dugnadsinnsats med maling og tak.

Kartlegge behovet for tiltak utover de som er iverksatt.

15. Samferdsel

15.1 Jernbanen (objekter nr.8, 52)

Solørbanen (Kongsvinger-Flisa) ble åpnet av Kong Oscar II i 1893 på Flisa stasjon, men det var ikke før 1910 som hele Solørbanen åpnet og forbandt Elverum i nord med Kongsvinger i sør. Nedgangstidene på 1880-tallet førte til en økning av utvandringen. Jernbaneutbyggingen i Norge var delvis et tiltak for å stoppe den omfattende emigrasjonen til USA.

Planene om å få Solørbanen bygget hadde vært drøftet helt siden begynnelsen av 1870-tallet, men det var først på 1890-tallet at Stortinget vedtok jernbaneutbyggingen mellom Kongsvinger og Flisa.

Etter en byggeperiode om 26 måneder sto banen ferdig den 1. november 1893 da den ble offisielt åpnet av den svensk-norske kongen Oscar II og prins Eugen. Jernbanen fikk stor påvirkning for Solør. Økonomien vokste og optimismen spirte. Jernbanen åpnet muligheter og var en viktig lokaliseringfaktor for industriell virksomhet langs banen. Jernbanen endret også her bosettingsmønstret og skapte muligheter for ny industri, som sagbruk og annen treforedling. Våler opplevde en omfattende byggevirksomhet i forbindelse med at banen ble utbygget.

Med jernbanen kom også elektrisiteten. Under åpningsseremonien strålte det elektriske lyset over deltakerne og kongen. Aggregatet ble drevet av en lokomobil fra et sagbruk. Dette var første gang elektrisk lys ble brukt i Hedmark. To år senere oppførte Guttorm Syversætre det første kraftverk i Fliselva. Jernbanen medførte også at et nytt arbeidsmarked åpnet seg. Egne ansatte på jernbanen fikk fast lønn og ordnede forhold, i forhold til mange andre som levde fra hånd til munn. Post kunne sendes mye raskere enn før ut i verden. Transporten av varer var meget viktig før Solørbanen. I 1969 gikk det siste damplokomotivet på Solørbanen, men langt før dette hadde man begynt med motorvogner som gikk på diesel. På 1960 og 1970-tallet var det et flertall ulike omganger da banens passasjertrafikk var nedleggingstruet. Passasjertrafikken ble lagt ned i begynnelsen av 1990-tallet.

15.2 Stasjonshusene (objekt nr. 8, 52)

I Våler er det 2 stasjonsmiljøer bevart langs Solørbanen; Våler og Braskereidfoss, men det har også vært flere stoppesteder som for eksempel Hasle og Svenneby. Stasjonsbygningene i Våler ble tegnet av arkitekt Harald Kaas og oppført i jugendstil. I Vålerbyen er stasjonsbygning, godshus, privet og deler av miljøet vernet gjennom PBL.

Stasjonsbygningene i Våler ble altså tegnet i moderne arkitektur og ikke videreført i sveitserstilen som preger førstegenerasjonsbygningene sørover langs Solørbanen. Stasjonsmiljøene var nydannende og ved mange stasjoner hadde man stasjonshager der de reisende kunne rusle litt rundt før de kunne fortsette sin reise.

I Våler har vi bevart 2 stasjonsmiljøer; Vålbyen og Braskereidfoss. Vålerbyen stasjon ble oppført 1910. Bygningene ble tegnet av Harald Kaas, og for Våler dreier det seg om stasjonsbygning av annen klasse. Som ved en rekke andre stasjoner på Solørbanen har Våler tre spor, hvorav ett har relativt nye betongsviller, mens de to andre har tresviller. Stasjonen ble nedgradert til holdeplass i 1982 og nedlagt i 1994.

Som andre stasjoner på Solørbanen mellom Flisa og Elverum åpnet Braskerudfoss i 1910 med bygninger tegnet av Harald Kaas. Navnet ble endret til Braskereidfoss i 1922. Stasjonen ligger ikke langt fra Braskereidfoss Kornsilø. Ifølge Wikipedia ble passasjertrafikken nedlagt i 1990, men stasjonen gjenåpnet for ekspedisjon av tømmertrafikk i 1995.

Haslemo stoppested på Solørbanen åpnet i 1910 med strekningen Flisa-Elverum og ble oppgradert til stasjon i ca. 1949, ifølge Norsk jernbaneklubb, som følger statusendringer frem til nedleggelse. Etter oppslaget å dømme var det slutt på togstopp i 1986.

Verneverdier

Stasjonsmiljøene ved de respektive stasjonene er representanter for den samfunnsutviklingen som jernbaneutbyggingen har hatt for Våler og Solør. Stasjonsmiljøene som ble laget av en av tidens mest anerkjente arkitekter har høye arkitektoniske kvaliteter. Miljøene har i tillegg også høye sosiale verdier med tanke på at allmennheten har sterk tilknytning til plassene. Stasjonsmiljøet i Våler er vernet etter PBL. Vernet omfatter stasjonsbygning, privet og godshus og del av miljøet. Etablering av stasjoner medførte også økt kunnskap om hagekunst da stasjonene fikk fine hager til glede for de reisende.

Utfordringer

Stasjonsmiljøene er truet. Det er først og fremst bygningene utover selve stasjonshusene som er mest truet. I Vålbyen er uthusene i behov for tiltak som sikrer bygningene.

Tiltak

Kommunen ønsker en langsiktighet hva gjelder stasjonsmiljøene på Våler og Braskereidfoss. I Landsverneplanen for Jernbanesektoren har BaneNor i listen over fredete, vernede og verneverdige miljøer og objekter uttrykt at det skal utarbeides en kulturhistorisk forvaltningsplan for Solørbanens stasjoner på strekningen Roverud-Våler. Kommunen ser meget positivt på dette arbeid samtidig som det må gjennomføres tiltak på stasjonsmiljøet i Våler som sikrer og utvikler miljøet. Det foreslås en hensynsone for bevaring av kulturminner og kulturmiljøer for eiendommen.

15.3 Veger og bruer (obj. nr. 15, 17, 30, 51, 80, 81, 103, 131, 136, 139, 144, 147, 153, 160, 168)

Den første kjørevegen som ble bygget i Hedmark fylke var antakelig vegen mellom Kongsvinger og Elverum på Glommas østside. Dette skriver Yngvar Nielsen om:

«Da Kristian V besøkte Norge i 1685 foregikk den største del av hans reise over land til hest, og benyttedes kun på strekningen mellom Kongsvinger og Elverum».

Kongsvinger festning ble anlagt i 1682, Christianfjell festning i Elverum i 1683. Kongen skulle på denne reisen inspisere de nye festningene.

En forordning av 1636 påla fogder, sorenskrivere og lensmenn å utligne og fordele vegarbeidet mellom allmuen, med de forskjellige lensherrer (amtmenn) som øverste ledelse. Men med en ledelse uten tekniske kunnskaper og med ufaglært arbeidskraft (bønder, soldater) var det visstnok ikke særlig store resultater som ble oppnådd. For å legge forholdene bedre til rette for en raskere framdrift i vegbyggingen ble det i 1665 opprettet embeter for de såkalte Generalvegimestre. Generalvegmeisterperioden varte med enkelte kortere avbrudd og endringer i tidsrommet 1665 til 1824. De viktigste vegene ble i denne perioden benevnt Kongeveger (også landeveger). De øvrige vegene ble benevnt Bygdeveger. Fra denne perioden har vi i Våler «Den Gamle Konge Wey» som følger østsiden av Glomma, fra Sagerud over Haslemoen, forbi Svenneby gård, videre vest for kirkegården,

nordover forbi Kåten, Sandkneppa, Braskereidfoss og til Sormbrua. Den Gamle kongeveg på østsiden omtales senere i vegbudsjettproposisjonen av 1854 som en av landets viktigste hovedlinjer.

På vestsiden hadde man «Nye anlagte Konge Wey fra Christiania over Kongsvinger til Elverum og videre nordefter til Røraas». Det eksisterer et originalt kart fra 1801 som viser denne vegens nordre del gjennom Nordaberget. Der benevnes den «Konge Wejen». Dette er altså samme veg som kommer over Fossberget og krysser Drykjuåa over steinhvelvbrua der. Dette viser at denne brua sannsynligvis er eldre enn fra 1801.

Statens vegvesen peker på Drykjuåbrua som særlig verneverdi. (Obj. nr. 167).

De ridevegene som ikke er nedbygd, men som ble avløst av kjøreveg i et annet strek etter ca. 1850, er nå som regel nedgrodd og vanskelige å påvise i terrenget. Vi kjenner i dag kun en lokalitet hvor et parti av de eldste vegene, de såkalte hulvegene, er bevart. Dette partiet finnes ved Kulpen på Haslemoen og er automatisk fredet. (Objekt nr. 15).

Et parti hvor ridevegen ble avløst av kjøreveg, finner vi mellom Svenneby og Prestvegskille. Her inngår kjørevegen fortsatt som en del av det offentlige vegnett, med lavere klasse. Dette partiet av den gamle kongevegen, har begrenset ombygging og gir et representativt bilde på datidens trasévalg. (Objekt nr. 17).

Fra de sentrale områdene i Våler gikk det veger og stier av enklere standard, både østover og vestover. Mye nyttet var ofte stier/veger i retning av setergrendene. Slik som Finnvegen, vegen til Skarderudsætra, vegen til Rudsætra og Svennebysætra.

Mobiliteten og trafikkmønstret har forandret seg mye gjennom de siste 150 årene. Flere av de eldste vegene var de langs med vassdragene og mye av varetransportene ble gjennomført vinterstid da det var mye lettere å frakte varer på sleder på is og snø. Langs Glomma gikk den gamle Kongevegen.

Vegen fra bygda til Finnskogen var en ca. 2,5 mil lang dårlig rideveg. Å frakte noe langs denne var vanskelig og all tung last måtte derfor slep kjøres. Fremkomstmidlene for de avsidesliggende skogsdistriktene var altså som på vikingtida fram til midten av 1800-tallet, da vegnettet mellom Finnskogen og bygda ble forbedret.

[15.3.1 Finnvegen \(obj. nr. 81, 103\)](#)

Finnvegen, vegen mellom bygda og Finnskogen var en viktig ferdselsåre i gamle dager. Vegen eksisterte allerede fra 1700-tallet som rideveg, men vegen som vinterstid gikk via de mange vassdragene er trolig betydelig eldre. Finnene brukte vegen til kirken, mens bygdefolket brukte den samme til utmarka og til sine setrer. Finnvegen varierte litt fra vinter til sommerstid.

Finnvegen, Tøråsen.

Foto: Per Arnesen

Verneverdier

Langs vegtraséen er det mange forskjellige kulturminner og interessante stoppesteder som bidrar til å formidle historie. De kulturminner man kan finne langs vegen er blant annet kloppsteiner, kullmiler, hvile stener, gamle setervoller, skogsfinnske gårder og koietomter. Disse er viktige for fortellingen om den tiden som har gått. Vegen har stor tidsdybde.

Utfordringer

Det er store utfordringer ved å holde vegen vedlike. Vegen er tilrettelagt for formidling, men informasjonen kan enkelte plasser forsterkes for å øke vegens attraktivitet.

Tiltak

Det bør inngås en langsiktig avtale med grunneiere, foreninger og lag om jevnlig rydding av vegen. Informasjon om kulturminner langs vegen, beriker opplevelsen til de som vandrer der. Den Norske Turistforening er en naturlig samarbeidspartner i et slikt arbeid.

15.3.2 Drykjuåbrua (obj. nr. 165)

Brua ligger i Nordaberget, på Knappvegens laveste punkt, der den krysser Drykjuåa. Den gamle kongevegen kommer her ned Fossberget, i det som i dag er en avskåret parsell av nåværende fylkesveg 505. Ca. 1 km syd for Braskereid vegkryss. Konstruksjonen er en steinhvelvbru, med spissbuet hvelv og lysvidde på 2 meter. Det er en vakker bru som ligger godt synlig fra fylkesveg 505.

Verneverdier

Brua er omtalt i Statens vegvesens «Gamle veger og bruer i Hedmark fylke», som spesielt verneverdig. Den gamle vegen over brua er på NGO's kart fra 1820 benevnt «Nye anlagte Konge Wey fra Christiania over Kongsvinger til Elverum og videre nordefter til Røraas». Den må derfor være bygget før 1820.

Det er en vakker steinhvelvbru, med en beliggenhet som gjør den godt synlig fra fylkesveg 505, når det blir ryddet vegetasjon. Brua vil både historisk og estetisk berike området ved kraftverket og damanlegget.

Våler historielag har pekt på brua som et viktig kulturminne.

Utfordringer

Brua har begynnende utskliinger i konstruksjonen. Kratt og vegetasjon skjuler også innsynet fra fylkesvegen.

Tiltak

Utarbeide tilstandsrapport og forslag til tiltak for bevaring og innsyn.

Det bør søkes samarbeid med vegmyndigheter. Våler historielag kan være en samarbeidspartner.

15.3.3 Brua ved Eid (obj. nr. 30)

Jernbanen og helårsvegene forandret trafikkmønstret og mobiliteten radikalt. Med bruene bandt man øst og vestsiden av Glomma sammen på en helt ny måte, enn det sundtrafikken kunne tilby. Det var et stort teknisk fremskritt. Det er sannsynligvis vanskelig for oss i dag å forstå betydningen av bruene kom på plass. Et moderne samfunn vokste fram. Brua ved Eid i Våler stod ferdig i 1921. Det er den opprinnelige fagverksbrua som fortsatt benyttes i dag.

Brua ved Braskereid var den første brua over Glomma og kom i 1915. Den er erstattet av nyere bru.

15.3.4 Hulveg, Haslemoen (obj. nr. 15)

Vi kjenner i dag kun 1 lokalitet i Våler med et parti bevart av de eldste vegene, de såkalte hulvegene. Dette partiet finnes ved Kulpen på Haslemoen og er automatisk fredet.

Verneverdier

Verneverdien er høy, da dette er en representant for de aller eldste vegene våre. Kun denne er kjent i Våler.

Utfordringer

Vegen er automatisk fredet og dermed sikret gjennom kulturminneloven. Det er viktig at grunneieren og entreprenører eller andre som skal gjøre tiltak i marka, blir gjort kjent med lokaliteten.

Tiltak

Gjøre Våler kommuneskoger kjent med lokaliteten og sørge for at representanter eller entreprenører får informasjon som sikrer at vegen ikke blir påført skader ved et uhell eller uvitenhet.

15.3.5 Svennebyvegen – Prestvegskille-Svenneby (obj. nr. 17)

Et parti hvor ridevegen ble avløst av kjøreveg, finner vi mellom Svenneby og Prestvegskille. Her inngår kjørevegen fortsatt som en del av det offentlige vegnett, med lavere klasse. Dette partiet av den gamle kongevegen, har begrenset ombygging og gir et representativt bilde på datidens trasévalg.

Verneverdier

Vegen er omtalt i Statens vegvesens «Gamle veger og bruer i Hedmark fylke».

Parsellen det her pekes på er en del av den «Den Gamle Konge Wey» som følger østsiden av Glomma, fra Sagerud over Haslemoen, forbi Svenneby gård, videre vest for kirkegården, nordover forbi Kåten, Sandkneppa, Braskereidfoss og til Sormbrua. Den Gamle kongeveg på østsiden omtales senere i vegbudsjettproposisjonen av 1854 som en av landets viktigste hovedlinjer.

Parsellen er et parti av den gamle ridevegen som er blitt avløst av kjøreveg strekker seg mellom Svenneby og Prestvegskille. Her inngår kjørevegen fortsatt som en del av det offentlige vegnett, med lavere klasse. Denne parsellen av den gamle kongevegen, har begrenset ombygging og gir et representativt og viktig bilde på datidens trasévalg.

Utfordringer

Endring av trasé vil medføre at kunnskap om en av de eldste og viktigste vegene i Våler, kan gå tapt.

Tiltak

Sikre denne historiske vegtraséen mot endring. Uten at det er til hinder for normalt vegvedlikehold. Det foreslås en hensynsone for bevaring av kulturminner og kulturmiljøer, som sikrer traséen.

15.3.6 Øvre Ranumsveg, Kvernbakken-Stutterud (obj. nr. 131)

Gammel bygdeveg som følger en gammel og til dels urørt trase gjennom grenda. Vegen slynger seg lekent frem tett på garder og plasser i øvre Ranum.

Verneverdier

Vegen har høy opplevelsesverdi på grunn av nærheten til miljøet den går gjennom.

Utfordringer

Vegtraséen kan være truet ved oppgradering av vegen.

Tiltak

Det er viktig med en bevissthet om kvalitetene ved vegens trasé.

15.4 Båt trafikken på Glomma

Båttrafikken på Glomma var i eldre tid omfattende. Vassdraget ga befolkningen store muligheter til å transportere både folk og varer. Best kjent er nok dampbåten Solungen som ble levert fra Akers mekaniske verksted og satt sammen i Brandval og satt i rute på Glomma mellom Norfossen i Brandval og Eidsfossen i Våler. Her la den til kai i Dampskipvika. Solungen gikk i fast trafikk og den kunne ta opptil 60 passasjerer. Båten hadde betegnelsen ”åpen passasjerbåt” og var utstyrt med benker langs sidene. Det fantes også to lugarer på akterdekket. Båten ble satt i trafikk i 1861, men trafikken ble ingen suksess. Derimot en økonomisk fiasko. Jernbanens utbygging påvirket virksomheten negativt.

16. Etnisk mangfold

Som nasjonale minoriteter i Norge regnes jøder, kvener, rom/sigøynere, romanifolk/tatere og skogfinner.

I Våler har vi kulturminner etter flere etniske minoriteter. Med nasjonale minoriteter menes etniske, religiøse eller språklige minoriteter som har hatt tilknytning til landet i minst hundre år. Bevaring og synliggjøring av disse gruppenes kulturminner har høy prioritet hos de nasjonale vernemyndighetene. Flere av disse gruppene har bidratt til å skape et mangfold av kulturminner i vårt område. Kulturminnene er viktige for forståelsen av de etniske minoritetene.

16.1 Skogfinsk kulturarv (Obj. nr. 100, 102, 103, 108, 112, 113)

Det er vanskelig å trekke klare grenser for hvor Finnskogen starter eller slutter i Våler. Mange har trukket en grense ved Kynna, slik at Finnskogen er områdene østover derfra. Det er uansett en praktisk grense å bruke.

På 1500 og 1600-tallet skjedde en kolonisering av granskogsområdene i Skandinavia. Inn i Norge og nordover i Sverige spredde skogfinnene seg på jakt etter granskog av god bonitet. Koloniseringen begynte på 1570-tallet og pågikk i nærmere 100 år. Hvorfor skogfinnene begynte å bevege seg

vestover er ikke helt klart, men en forklaring kan være at det ble brist på jomfruelig granskog for svedjebruk i området Savolax og Karelen i nåværende Finland, der skogfinnene opprinnelig kom fra. Det var de jomfruelige granskogene som ga best avling av den spesielle rugen, svedjerugen som skogfinnene dyrket.

Den skogfinske koloniseringen kjennetegnes av etappevis etablering, men disse var adskilte fra hverandre. Bak dette forholdet fantes det skogfinske svedjebruket, kravet på mark, arbeidsorganisasjon og husholdningsstruktur. En annen begrunnelse til den hoppende etableringen var naturgeografisk betinget og var uavhengig av tidligere bebygde områders oppdeling eller utforming. I områder med setersystem ble disse grenseområder eller soner for kontakt mellom skogfinner og svensker/nordmenn. Kombinasjonen av svedjebruk og dens biprodukt, beitemark, var en grunn til samhandling mellom skogfinner og nordmenn/svensker.

De skogfinske bygningstypene

Den skogfinske bygningskulturen skiller seg fra den bygdenorske på flere måter. For det første beholdt skogfinnene sine røykovner og videreutviklet teknikken helt frem til 1900-tallet. Disse røykovnene er en viktig premiss for røykstueene, badstueene og riene. Den skogfinske byggeskikken skiller seg også ut på den måten at bygningene nok ikke har hatt som mål å oppnå høyest mulig bestandighet. Kanskje har dette noe å gjøre med skogfinnenes tidligere nomadiserende tilværelse. Tømringsteknikken som er brukt i bygningene som vi finner på Finnskogen er enklere enn den nede i bygda. Selvfølgelig kan det være en mengde faktorer som spiller inn, men bygningene er enklere oppført. Dette er noe som også gir den skogfinske byggeskikken dens karakter. Samtlige skogfinske bygninger er viktig ut i fra et kulturarvsperspektiv. Av særlig interesse er de bygninger som er helt spesifikke for denne kulturen som f.eks. røykstua, badstua, ria og kokkhuset, som alle hadde sine spesifikke funksjoner, men også de bygninger som påviser den materialbruk og håndverksteknikk som ble brukt.

Bygningskulturen er noe som endrer seg gjennom tidene, så også den skogfinske bygningskulturen. Den skogfinske oppviser både push and pull effekter. Det vil si at deler i kulturen endrer seg, mens andre står igjen som viktige markører fra eldre tider. Et godt eksempel på dette er røykstua og røykstuerommet. Ei røykstue er oftest en inkorporert del (rom) i en bygning med flere andre rom som f.eks. i en midtkammersbygning, der selve røykstua er nesten halvparten av hele bygningen. Selve røykstuerommet ble gjennom tidene forandret i svært liten grad, mens andre deler forandret

seg mere. Når skogfinnene velger å integrere peisen i husene, var dette noe nytt man ikke hadde noen tradisjon for. Vi kan derfor se at peisene kunne være plassert litt hvor som helst i de andre delene av bygningen.

I Våler har vi to kjente områder med skogfinsk tilknytting, Gravberget og Risberget. På Gravberget gård finnes den eneste kjente røykstua som er igjen i Våler. Bygningen er ombygget, men viktige deler som den tredelte himlingen er igjen under den nåværende.

Verneverdier

Den skogfinske kulturarven er i stor grad knyttet til den immaterielle kulturarven. For skogfinnene var det ikke den materielle kulturen som lå i fokus. Det var svedjebruket og fortellingene om kulturen som var viktig. Mange av disse fortellingene er også med i det finske nasjonaleposet Kalevala. De skogfinske bygningstypene; røykstuer, badstuer, rier og kokkhus er bygninger som er viktige fysiske spor etter den skogfinske kulturarven. Bygningene er til tross for sin materielle bakgrunn viktige markører som belyser og bidrar til å fortelle denne unike kulturarven. Initiativ har blitt tatt for å få etablert verdensarv på Finnskogen.

Utfordringer

De bygningstyper som er koblet til den skogfinske kulturarven er truet. Studier fra Grue Finnskog viser at 17 % av bygningsmassen er tapt i løpet av 30 år. Dette er langt over statens målsetting om et årlig tap av bygninger med kulturhistorisk verdi om maksimalt 0,5 %. Vi ser gjennom senere tids registreringer av den skogfinske bygningskulturen at mange bygninger har stort behov for vedlikehold og restaureringstiltak. I Våler som på andre steder har vi unike skogfinske kulturmiljøer som det er svært viktig å verne om. Per i dag har ikke noen av disse miljøene noe som helst type av vern.

Tiltak

Våler kommune har et ansvar for den skogfinske kulturarven, men det er ikke bare i Våler kommune som det finnes levninger etter den skogfinske kulturen. Det bør tilrettelegges for et samarbeid mellom kommunene på begge sider av grensa på Finnskogen, mellom Innlandet fylkeskommune og Länsstyrelsen med tanke på å få sikret deler av den skogfinske bygningskulturen, ikke minst når det gjelder hva en eventuell nominering av Finnskogen som Verdensarv kan innebære.

Det bør arbeides for høy bevissthet for røykstua på Gravberget gård.

Gravberget forslås som hensynsone for kulturminner.

En antatt reiovn som ligger i umiddelbar nærhet av vindmølleparken bør dokumenteres og vurderes for sikring.

16.2 Risberget (obj. nr. 100, 102, 103)

Risberget er en av de to grendene i Våler med skogfinsk bosetting. I 1667 etableres de første skogfinske bosetningene i området av Morten Mortensen Liitainen og Ole Olsen Torske (Toskavinen). Disse etablerte bosetning på Nedstua respektive Oppistua. Utmarka i Risberget var tidligere et viktig område for jernutvinning, i hovedsak fra sent i tidlig middelalder til begynnelsen av høy middelalderen. Sporene etter den omfattende jernutvinningen er mange. (se pkt. 6.3).

Seterdrifta i Risberget har vært omfattende helt fram til tiden for den skogfinske etableringen. Om seterbruket ble drevet parallelt ved tiden for jernutvinningen eller om den kom senere er uklart. Det er trolig at flere av dagens bosettinger har sitt opphav i gamle setervoller. Parallelt med den skogfinske kolonisasjonen, bedriver bøndene i bygda et aktivt seterbruk. Etter hvert kom også de skogfinske gårdene og etablerte egne setrer. Dette er uvanlig på Finnskogen der man istedenfor å ha seter brukte å slippe ut dyra fra sommerfjøsene som lå i grensa mellom inn- og utmarka. For å sikre vinterfôr til dyra var også myrslåtter et viktig innslag.

Risberget var som flere andre områder på Finnskogen, en kongelig allmenning som fra Christian den 5 ble solgt til borgerskapet i Kristiania. Flertallet av Risbergets bønder var derfor helt fram til 1813 leilendinger. I 1813 ble daværende eieren Gjõe Rosenkrantz begjært konkurs. I forbindelse med dette benytter flere skogfinner seg av anledningen til å kjøpe sine egne gårder. Dette ligner prosessene på andre deler av Finnskogen.

De selveiende skogfinnene i Risberget fikk dermed i første del av 1800-tallet sterk økonomiske vekst, som kjennetegner perioden. Skogen fikk verdi og samfunnet utvikles. Dette resulterer i en omfattende byggevirksomhet. Nye bygninger på de forskjellige gårdene tilkommer. Nye bygningstyper med for samfunnet nye funksjoner tilkommer. Arbeiderlokalet Stenvang eller Arbeidern oppføres 1909 som samlingslokale for skogsarbeiderne organisert i Skog og Land. Bygningen ble ikke bare brukt til samlingslokale for de som var organisert i fagforeningen, men også til politisk aktivitet, fester og andre arrangementer.

I 1856 ble det vedtatt at skole med kirkerom skulle oppføres i Risberget. Bygningen ble innviet først 7 år etter som en bygning med skolesal i første etasje og kirkerom i andre. Bygningen er innredet til skole i første etasjen og kirkesal i den andre. Gravlunden, litt lengre nord i grenda etableres 1857

gjennom en gave av Anders Pedersen. Her ble folk både fra Risberget og Gravberget gravlagt fram til kirken i Gravberget blir oppført i 1955. Som mest, hadde Risberget en befolkning på 300 personer.

Verneverdier

Risberget med sitt bygningsmiljø og kulturlandskap, forteller om den utvikling som den skogfinske kulturen har gjennomgått fra etablering til i dag. Området har stor tidsdybde og de enkelte elementene i miljøet bidrar samtidig til å fortelle om den transformasjon som området har gjennomgått. Setring, svedjebruk og skogbruk, alle aktiviteter i landskapet som har satt sine spor.

Gamlestua på Oppstua Risberget er trolig det eldste bevarte huset i Risberget og sies å være oppført i 1840. Midtkammertype. Det er viktig å trekke frem andre viktige kulturminner som for eksempel Stenvang (Arbeideren) og kirkesalen.

Utfordringer

Det er få fastboende igjen i Risberget og både den kulturhistorisk interessante bygningsmassen og kulturlandskapet er truet.

Tiltak

Det er viktig å sikre bygningsmassen og kulturlandskapet.

Tiltak bør rettes mot å øke områdets attraktivitet som boområdet.

16.3 Gravberget (obj. nr. 108, 112, 113)

Gravberget har mange likheter med Risberget, men også en stor forskjell. Gravberget med Gravbergsgården og dens store skogeiendom har ikke blitt fradelt på samme måten som skogen ble i Risberget. Det har påvirket Gravberget til å bli det det er i dag. Etter salget av kongeallmenningen 1689 har eierne variert over tid og på samme måten som forholdene for oppsitterne. Det er lite som tyder på at det har vært drevet setring i selve Gravberget, men på Stordigerheden, mellom Risberget og Gravberget er det drevet setring siden lang tid tilbake. I skogene rundt Gravberget er det flere skogfinske levninger og ved Bråtsetra finnes det rester etter en rieovn.

Gravberget ble bygslet i 1656 av Anders Mortensen Liitianen. I henhold til Finnemanntallet i 1686 var det oppført 47 finner, hvorav 15 var født i Sverige og 32 i Norge. Den største forandringen kom trolig i 1856 da skogen ble kjøpt opp av et interesseselskap bestående av Hans Kiær, broren Niels Kiær, Knut Olsen Sønstebye og Halgrim Halgrimsen Evje. De gamle gårdene Arstuen, Mortenstuen og Sjustuen ble revet og Gravbergsgården etableres som bolig for forvalter og skogsbestyrer. Gården ble oppført etter andre byggetradisjoner enn hva som tidligere var brukt på Finnskogen. Bygningene på gården ble organisert og fikk en tunstruktur, noe som ellers ikke er vanlig på Finnskogen. Ved denne tid ble også røykstua som ble brukt som folkestue oppført. En bygning som både stiller spørsmål og gir mening. Ved denne tid ble samfunnet i Gravberget organisert til et velordnet patriarkalsk husmanns- og arbeidersamfunn.

I Gravberget skjer det mye på 1950-tallet. Den første brukbare veien ble laget til nabokommunen i 1920 åra, men det var ikke før på 1950-tallet som dagens vei fra Våler til Gravberget blir etablert. I Gravberget etableres butikk og post. I 1955 oppføres kirken som ble bekostet av Borregaard og tegnet av Magnus Poulsson. Kirken er en arkitektonisk perle. Gravbergskogen var i Borregaards eie fram til 2010. I Gravberget finnes flere viktige bygninger og miljøer, slik som Olastuen og Øvre Berget. Begge med høye kulturhistoriske verdier.

Finnskogleden passerer «Ingeborgsteinen». Under denne bosatte seg Ingeborg Henriksdatter høsten 1741 etter hun hadde blitt gravid med en gift mann og fordrevet av kvinnene i bygda. Her fødte hun barnet og ble våren etter jaget videre til en ny stein da hun ved dom ble beskyldt for å ha fortsatt sine umoralske handlinger.

I 2019 ble Gravberget et av de Utvalgte kulturlandskap (UKL) i Norge. UKL ble etablert i 2009 og omfatter nå 46 områder over hele landet. Gravberget er plukket ut sammen med flere kulturlandskapstyper fra Finnskogen. Formålet med satsingen er å sikre en langsiktig forvaltning av kulturlandskapet slik at kulturhistoriske og estetiske verdier, biologisk mangfold og tilgjengelighet opprettholdes i disse områdene. Kunnskap, opplevelser og at området skal være en ressurs for framtida er viktige deler av dette. Dette kan innebære for Gravberget sin del, at midler blir stilt til disposisjon og verdifulle arealer med gamle kulturmarker og viktige kulturminner blir restaurert og skjøttet. Det kan også lages skjøtselsplaner og inngås langsiktige avtaler mellom myndigheter og grunneiere.

Utvalgte kulturlandskap i jordbruket er en økonomisk satsing og en arbeidsmåte for å ivareta et representativt utvalg av verdifulle norske jordbrukslandskap. Landbruksdirektoratet koordinerer arbeidet, i nært samarbeid med Miljødirektoratet og Riksantikvaren og med regional landbruksnatur- og kulturminneforvaltning, kommunen, grunneiere og landbruksforetak. På regionalt nivå er Statsforvalteren i Innlandets landbruksavdeling koordinator for arbeidet. Fra og med 2020 skal kommunene overta oppgaven fra Statsforvalteren i Innlandet og i vår region er landbrukskontoret i Våler/Åsnes som har fått ansvaret. Satsingen på Utvalgte kulturlandskap er rettet mot målene om å ta vare på variasjonen i jordbrukets kulturlandskap og ivaretagelse av biologisk mangfold og kulturminner og kulturmiljøer. Grunnleggende for valg av områder er at de i størst mulig grad omfatter jordbrukslandskap med både svært store biologiske verdier og kulturhistoriske verdier. En forutsetning er også at det er realistisk å få til langsiktig drift i områdene. Videre er det en forutsetning at etablering av et område som utvalgt kulturlandskap i jordbruket er frivillig. Fra og med 2019 er Gravberget definert som utvalgt kulturlandskap.

Verneverdier

Kulturminnene i Gravberget preges av ressurssutnyttelsen og bruken av skogen. Samfunnet var basert på utnyttelsen av de naturgitte ressurser og tok i bruk og omformet det meste av naturen. Skogen gikk over til å bli et kulturlandskap, et landskap preget av menneskene. Landskapsformene var orienteringsmerker, vassdragene ble brukt som transportårer og området er rikt på kulturminner etter forskjellige aktiviteter som myrslåtter, jernblestring, dyrefangst og skogbruk, i tillegg til bygningstypene.

Utfordringer

Skogen forandres stadig. Mange av de kulturminnene som er knyttet til skogen og ressurssutnyttelsen av utmarka har blitt til for å brukes under en kort tid og med en bestemt hensikt. En del av koiene og vegnettet har bare fungert vinterstid under en bestemt drift for så å bli overlatt til forfall. Dette preger også byggeskikken på skogen. Bygningene er ofte ikke oppført med materialkvaliteter som har bestandige egenskaper. Hus ble ofte oppført av avfall eller mindre verdifullt tømmer som

eksempelvis topper. Dimensjonene er derfor ofte klenere enn på andre steder. Den dyrkede jorda trues også, men av gjengroing. Dyra er i stor grad borte på de fleste gårdene. Per i dag er oversikten over hvilke kulturminner som finnes i området mangelfull.

Tiltak

Det er svært viktig å få en oversikt over hva slags kulturminner som finnes i Gravberget og hvordan situasjonen ser ut for disse. Det bør gjennomføres en registrering av eiendommene innenfor den foreslåtte hensynsonen for kulturminner/UKL.

16.3.1 Rie ovn (obj. nr. 112)

Det finnes informasjon om at det skal være rester av en rie ovn, nord i Gravbergskogen. Lokaliteten er usikker og det er nødvendig å få registrert og vurdert objektet.

Rie er en bygning for tørking av korn og er typisk for den skogfinske kulturen. Vanligvis var det den første bygningen finnene bygde når de kom til en ny plass. En rie har stor symbolverdi for den skogfinske identiteten og det er derfor av betydning å slå fast om informasjonen her er riktig.

Verneverdier

En rie er typisk for den skogfinske kulturen og har høy symbol- og identitetsverdi for Gravberget som finnebygd.

Utfordringer

Usikker informasjon. og lokalitet.

Tiltak

Det bør foretas en synfaring for å verifisere både informasjonen og lokaliteten.

16.4 Taterne/romanifolket/reisende

Taterne/romanifolket/reisende har på lik linje med kvenene, skogfinnene, jødene og romfolket (sigøynerne) status som nasjonal minoritet i Norge. De første kom til Norge for over 500 år siden. Mange kom fra Sverige og til Norge og Solør med Våler ble derfor blant de første områdene hvor de slo seg ned. Det har derfor blitt slik at Våler har hatt mange av dette folket som sambygding. Taterne ble i lang tid utsatt for grov og systematisk assimileringsspolitikk i Norge. Også i Våler er det mye vi ikke kan være stolte av i den sammenheng. I dag er derimot hovedinntrykket at de fleste av tater slekt er godt integrert i samfunnet og de har en mye større anerkjennelse enn situasjonen var for bare 40-50 år siden. Det kan også nevnes at når Romanifolkets landsforening ble stiftet i 1995, var Våler kommune den første kommunen som anerkjente foreningen.

I Våler har vi flere kulturminner som er knyttet til taterne. Det med størst symbolsk betydning er Tater-Millas hus.

16.5 Tatermillas hus (obj. nr. 124)

Noen kilometer øst for Vålbyen sentrum ligger huset der Tater Milla bodde eller Jenny Emilie Pettersen som hun het. Hun levde fra 1886 til 1976 og var datter av den såkalte «taterkongen» Stor-Johan. På sine eldre dager ble hun også selv en samlende skikkelse blant taterne (også kalt de reisende eller romanifolket). Hun opptrådte ofte i media, og ble landskjent takket være Dagfinn Grønsetts bok «Tater-Milla, Stor-Johans datter» fra 1974. Her forteller hun levende fra sine mer enn femti år på norske veier.

Mobakk-stua hvor Tater Milla bodde, er oppført i en bindingsverkskonstruksjon med et inngangsparti midt på bygningens fasade mot nord. Bygningen har i de senere årene blitt satt i stand. Eiendommen som består av våningshus og et uthus innrammes av en stakitt. Huset ble bygd av Embret Gunnarsrud

og stod ferdig ca. 1940. Wilhelm og Milla kjøpte huset omkring 1943. Etter Millas død ble huset solgt og brukt som fritidsbolig i flere år. I 2005 ble bygningen med tilhørende uthus kjøpt av Våler kommune, i samhandling med Hedmark fylkeskommune, med tanke på å sikre bygningsmiljøet for ettertiden.

Verneverdier

På grunn av taternes omreisende livsform, der de færreste var bofaste før på 1950-60-tallet, finnes det få faste kulturminner etter dem. Det er heller ikke noen bestemte bygningstyper eller anlegg som er spesielle for gruppa, utover at taterne vanligvis skaffet seg små eiendommer med enkle boliger da de ble bofaste. Selv om huset ikke har spesielt høy autentisitet, så har det høy symbolverdi for taterkulturen og var et samlingspunkt for slekta og deler folket. Det er i skrivende stund en pågående fredningsprosess for eiendommen.

Utfordringer

Istandsetting av bygningsmiljøet er igangsatt men ikke sluttført. Istandsettingen av våningshus og uthus bør slutføres slik at miljøet kan være en ressurs og et symbol for tatermiljøet og for befolkningen i Våler.

Tiltak

Bolighuset er på det nærmeste ferdig rehabilitert. Det gjenstår innvendig maling og innredning, og utvendig noe blikkenslagerarbeid. Istandsettingen bør slutføres. Fredningsbestemmelser er under behandling hos Riksantikvaren.

17. Krigens kulturminner

Våler har mange kulturminner knyttet til 2. verdenskrig (1940-1945).

Allerede før okkupasjonen fantes det langt utarbeidede planer i Hærens flyvåpen, for etablering av en flyplass på Haslemoen.

Etter okkupasjonen startet Quisling-regjeringen bygging av en leir for Arbeidstjenesten (AT) på Haslemoen i 1941. Den lå i sørhellinga av Spulsåsen. AT-leiren stod deretter ferdig i 1943.

I 1943 startet tyskerne byggingen av flyplassen på Haslemoen.

17.1 Haslemoen (obj. nr. 18, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42)

Krigs- og okkupasjonsårene 1940-45 var skjellsettende år for dem som opplevde dem og for norsk historie. Hver bygd og grend har sine egne historier fra denne tida, historier som ofte kan høres helt uvirkelige ut for oss i dag, og som nok også var det for de som til da hadde levd i et land som ikke hadde vært i krig på 150 år. Fysiske minner fra disse årene har vært delt i to grupper:

1. Minner om norsk motstandskamp og krigsinnsats mot nazismen blir naturlig nok bevart og feiret, mens minner etter den tyske okkupasjonen – militærforlegninger, fangeleirer og annet, har vært forbundet med noe uønsket, og har vært utsatt for både forfall og bevisst ødeleggelse.
2. Men også de vonde minnene fra en vanskelig tid trenger å tas vare på, de er en del av den totale historien som vi og våre etterkommere skal kjenne, og som vi skal lære noe av. I kulturminnevernet kalles dette for Painful Heritage, som er et viktig satsningsområde som bidrar til å fortelle alle deler av et slikt historisk stadium, som enkelte vil fortrenge.

Sormbrua, der trefninger fant sted i 1940, er et lokalt krigsminne som dokumenterer den norske motstandskampen. Dette og andre lignende kulturminner gir enda større mening for kommende generasjoner når også kulturminner knyttet til okkupasjon og undertrykkelse – det de kjempet imot – er bevart som fysiske realiteter. Ved Sormbrua, på Elverums side av kommunegrensen, er det reist et minnesmerke ved rv. 2.

I Stortingsmelding 35, Framtid med fotfeste: Kap. 4, Gjenstående utfordringer, heter det:

«Kulturminnene fra andre verdenskrig er særlig utsatte, både fordi de er så nær i tid og fordi de kan vekke sterke negative minner og følelser. Det er allikevel viktig å bevare fysiske minner etter overgrep og krig. Flere tyske militæranlegg og anlegg fra den kalde krigen, er eller vil bli sikret gjennom Forsvarets landsverneplaner. I tillegg til dette har kulturminneforvaltningen i de siste årene særlig rettet fokus mot å sikre de få sporene etter overgrepene mot de utenlandske krigsfangene i Norge. Om lag 20 000 fanger ble drept eller omkom her under krigen. Det kan også være aktuelt å verne andre typer kulturminner fra krigen, for eksempel kulturminner knyttet til krigshandlinger, til motstandskampen og til de store endringene som samfunnet gjennomgikk i krigsårene.»

Da tyskerne okkuperte landet 1940, var det på Haslemoen i Våler allerede klargjort for en leir med flyplass, for hærens luftforsvar. Før tyskerne overtok planen og bygget ut anlegget, ble det først bygget en leir for Quisling-regjeringens Arbeidstjeneste (AT), i 1943. Kort etter ble AT-leiren overtatt av tyskerne. Bygging av feltflyplass og tilhørende anlegg ble utført i regi av Organisasjon Todt, med hovedsakelig russiske krigsfanger som arbeidskraft.

På det store området som i dag planlegges delvis oppdyrket, finnes mange rester etter de leire, veier, kanonstillinger, bunkers, rullebane og annet som ble bygget i løpet av de to siste krigsårene. Mye finnes også utenfor selve Haslemoen Leirområde. Hedmark fylkeskommune var høsten 2013 på befarings sammen med kjentfolk, og kartfestet geometrisk med GPS mange av de viktigste krigsminnene i området. Registreringene er nå lagt inn i Riksantikvarens database over kulturminner, Askeladden.

Hele dette området utgjør et militærhistorisk landskap, og det er selvsagt supplert etter krigens slutt med det norske forsvars anlegg i området, og delvis gjenbruk av tyske strukturer og installasjoner, fram til leiren ble nedlagt, og Forsvarsbygg solgte hele området til Våler kommune. Noen viktige elementer fra krigen er borte, med få eller ingen synlige spor: Hele fangeleiren Wagner sør for jernbanelinja, og sidesporet av jernbanen nordover til Lager Wilhelm, (Svenneby-sporet) er eksempler på slike. Mye av AT-leiren i Spulsåsen er borte, området brukes i dag til masseuttak. Men mange spor er der fortsatt – relativt intakte mitraljøsestillinger, bevarte bunkers, grunnmurer og ikke minst veistrukturen og flystripa, med rullebane, taxebane til et bevart hangargolv, og mye mer. Det finnes en oversikt over de objekter som er registrert med geometri i Askeladden. Men det finnes også flere, ikke nøyaktig stedfestede objekter. AT-leiren og objektene 34-42 har vedtatte hensynssoner for kulturmiljø i bevaringsplan for kulturminner etter tysk aktivitet på Haslemoen under 2.verdenskrig.

Haslemoen-området har en del kulturminner som fremtrer som strukturer det er vanskelige å oppdage i terrenget for den som ikke vet om dem, men som kan synliggjøres med Lidar-scanning.

Haslemoen er ikke tatt med i Landsverneplanen med de nasjonalt viktigste militærhistoriske anlegg. Verneplanen har med noen anlegg for ulike formål bygd av tyskerne, og mange norske forsvarsanlegg som ble utvidet og endret av tyskerne. I Hedmark er det lite av nyere militærhistoriske anlegg som er vernet etter Forsvarets verneplan, og praktisk talt ikke noe av tyske anlegg. Haslemoen-området har derfor høy lokal og regional verdi som krigsminne, og det bør være mulig å sikre et utvalg av de gjenværende minnene som elementer i et militærhistorisk landskap, i kombinasjon med oppdyrking av store områder.

I Fylkesdelplan for vern og bruk av kulturminner og kulturmiljøer, Kulturminner for Hedmarks framtid, er militærhistoriske anlegg omtalt som viktige minner i fylket vårt, og det heter også:

«Også tyske installasjoner og byggverk fra okkupasjonstida er viktige minner. Mange av disse er truet i forbindelse med at Forsvaret avhender flere av sine anlegg.»

Fylkeskommunen har i forbindelse med den kommende reguleringsplanen for Haslemoen bedt om at man sikrer krigsminnene i området vern og tilgjengelighet.

Verneverdier

I Fylkesdelplan for vern og bruk av kulturminner og kulturmiljøer, Kulturminner for Hedmarks framtid, er militærhistoriske anlegg omtalt som viktige minner i fylket vårt. Haslemoen-området har derfor høy lokal og regional verdi som krigsminne.

Utfordringer

Tyske installasjoner og byggverk fra okkupasjonstida er viktige minner, men er truet etter at forsvaret har solgt anleggene og de ikke lenger brukes militært. På Haslemoen er det planer for oppdyrking og det er utfordringer knyttet til behov for vern og oppdyrking.

I forbindelse med arbeidet med reguleringsplan for Haslemoen og de aktuelle skiftesakene for oppdyrking av deler av området, har Hedmark fylkeskommune minnet Våler kommune om de mange kulturminnene fra nyere tid som befinner seg i området. Dette er for en stor del militærhistoriske kulturminner og en stor og viktig del av dem er knyttet til de tyske militære anleggene fra okkupasjonstida. Det er kulturminner som, i motsetning til de førreformatoriske kulturminnene i form av bl.a. kullgroper, ikke er automatisk fredet. Det er derfor et ansvar for kommunal og fylkeskommunal forvaltning, og i siste instans politiske ledelse, å sikre disse kulturminnene for framtida.

Et utvalg av disse kulturminnene er sikret med hensynssoner i bevaringsplan for kulturminner etter tysk aktivitet på Haslemoen under 2.verdenskrig.

Tiltak

Mitraljøsestillingen sør for Spulsåstoppen, som inneholder et Litauisk krigsminne, er ikke vernet gjennom bevaringsplan for kulturminner etter tysk aktivitet på Haslemoen under 2.verdenskrig. Den foreslås gitt en hensynssone for kulturmiljøer.

17.2 Minnestein, Spulsåsen (obj. nr. 18)

Stilling med Litauisk minne, Haslemoen.

Foto: Per Arnesen

I bakken ved sydhellingen til Spulsåstoppen ligger en godt bevart mitraljøse stilling. Den skiller seg fra de øvrige stillingene ved at det på en av de største steinene i muren, er hogd inn en rekke litauiske tegn og symboler.

Symbolene er tolket av litauere og skal ha følgende betydning:

Øverst til venstre: Gediminas-tårnet i Vilnius, mellom Gediminas-søylene to kardinal-kors. Til høyre for "LITAUEN" på neste linje. De tre kors, også i Vilnius, og nederst litauisk datering for 17. april (IV) 1945 (m. som er forkortelse for «metu» og som betyr «år».

Da stillingen ligger nær en populær tursti til Spulsåstoppen, så egner den seg godt til formidling av historien.

Verneverdier

I tillegg til at stillingen er godt bevart, så har den en høy opplevelsesverdi på grunn av historien knyttet til inskripsjonene og det de formidler.

Utfordring

Stillingen er ikke sikret vern.

Tiltak

Krigsminnet kan skiltes bedre og det bør vurderes formidling ved bruk av applikasjonen izi.travel. Det foreslås en hensynsone for bevaring av kulturminner og kulturmiljøer på stedet

17.3 Sorma bru (obj. nr. 51)

Sorma bru utgjorde ved de tyske styrkenes fremrykking i 1940, et strategisk punkt. Norske styrker hadde her forberedt seg på å hindre den tyske fremrykkingen betydelig. Sorma bru ble sprengt i disse forberedelsene. Den 18.april ble det ganske kraftige kamper her.

Gamle Sorma bru ble bygget i 1911. Det er en stålfagverksbru av gammel type. Den ble ganske raskt hevet og reparert etter sprengingen.

Det er senere i 1962/63 bygd ny bru der rv. 2 krysser Sorma i dag.

Det er reist et minnesmerke for kampene ved rv. 2, på Elverums side av kommunegrensen. Våler kommune, ved Ordfører og kulturkontoret, legger årlig ned blomsterkrans på stedet 8.mai.

Verneverdier

Sorma bru spilte en viktig rolle under krigen i 1940. Den norske forberedelsen og motstanden her, forsinket den tyske fremrykkingen vesentlig. Stedet har derfor fått en betydelig symbolverdi for den motstandskampen som skjedde i Våler. Det er reist et minnesmerke for hendelsene på stedet. Med sin plassering tett inntil rv. 2, så har dette kulturminnet stort formidlingspotensiale.

Utfordringer

Det har ingen spesielle utfordringer, men trenger noe tilrettelegging for å utnytte formidlingspotensialet.

Tiltak

Tilrettelegge stedet for formidling. Vurdere bruk av informasjonstavler og IziTravel.

17.3 Russerkirkegården - gravplass for krigsfanger (obj. nr. 14)

Ordfører Sæterdalen nedlegger krans 8.mai 2022

Under 2.verdenskrig bygde tyskerne flyplass på Haslemoen. Store deler av det tunge arbeidet ble utført av sovjetiske krigsfanger som tyskerne tok til fange ved østfronten. Fangeleiren fikk navn etter leirkommandanten og ble kalt Lager Wagner. Her ble 3-500 russere holdt fanget. De levde under svært uverdige forhold med dårlig behandling, sykdom og sult. Det finnes mange eksempler på at lokale personer vågde seg til å gi dem en matbit. Mange av disse fikk som takk, små gjenstander som fangene hadde laget.

Tyskerne anla en gravplass for døde fanger noen hundre meter vest for fangeleiren. Her ble 17 av de døde fangene fra leiren begravd. I tillegg ble 20 fanger som ble henrettet i en kollektiv avstraffelse, begravd der.

De 20 som ble henrettet 24.05.1944, ble i 1945 gravd opp, identifisert og overført til Vestre gravlund i Oslo, hvor de ble lagt i det sovjetiske gravfeltet der.

I dag ligger de øvrige 17 fangene fortsatt på krigsgravplassen. Kun 8 av dem har kjent identitet. De øvrige er ikke identifisert og gravene er merket med teksten "Russisk soldat". I den ene gravene ligger 3 personer.

I 1950 ble det tatt initiativ til å reise en bauta på krigsgravplassen. Det var bygdefolk fra både Våler og Åsnes som gjorde dette, for å vise både ærbødighet og respekt for de uidentifiserte døde.

Verneverdier

Det er viktig å sikre spor og minner om overgrepene som ble begått mot de utenlandske krigsfangene i Norge.

Videre er det av stor verdi å ivareta verdigheten til de fangene som led en tragisk skjebne i vårt lokal miljø og av hensyn til de pårørende som fortsatt ikke vet hvor sine slektninger befinner seg.

Utfordringer

Utenlandske krigsgraver i Norge er varig fredet gjennom Gravferdsloven. De er derfor godt sikret.

Det er viktig å ha fokus på at det er god kontinuitet i stell og vedlikehold på plassen, slik at den fremstår representativ.

Tiltak

Krigsgravplassen vedlikeholdes av Våler kirkelige fellesråd med tilskudd fra Kulturdepartementet. Våler kommune, ved Ordfører og kulturkontoret, legger årlig ned blomsterkrans på gravstedet, på frigjøringsdagen 8.mai.

18. Immaterielle kulturminner

18.1 Olavssagnet (obj. nr. 5)

Sagnet om Olav Haraldssons ankomst til Våler for å kristne bygda i 1022, står sentralt i historien om opprinnelsen til opphavet til bygda og navnet Våler. Det ble nedskrevet først på 1800-tallet av kapellan Theodor Christian Ingier i Åsnes.

Sagnet er nært knyttet til Olavskilden, hvor kong Olav ifølge sagnet stod, når han skjøt sin pil.

Verneverdi

Sagnet har høy verneverdi, da er nært knyttet til historien om opprinnelsen til bygda Våler.

Utfordring

Det er viktig med en bevissthet til kilden, når det refereres til sagnet. Det har eksistert noen varierende versjoner, men det er altså Ingiers nedtegnelse som bør legges til grunn.

Tiltak

Ha en høy bevissthet for den viktige lokale betydningen sagnet har. Sikre at man formidler riktig versjon.

18.2 Finske stedsnavn i Gravberget

Stedsnavn er generelt en viktig kilde til historie og lokalkunnskap. Det er vanligvis en bakenforliggende grunn til at navn er blitt akkurat det som det kalles. I kunnskapen om det, ligger mengder med informasjon om historie og lokalkunnskap.

Gardsnavn har som oftest eksistert i flere hundre år gjennom muntlige overleveringer i det lokale målet og i skriftelige kilder. De er blant de viktigste kildene til historisk lokalkunnskap. Derfor er de også noen av de aller viktigste kulturminnene vi har. Det er viktig at vi har en høy bevissthet i forhold til betydningen av de immaterielle kulturminnene.

Verneverdier

Det er i Gravberget for en del år tilbake gjennomført en registrering av finske stedsnavn med kartfestinger. Den er utført av Kjell T. Nilsen og er basert på lokalkunnskap blant folk fra Gravberget eller andre med lokalkunnskap om Gravberget.

Det er viktig at denne registreringen ikke forblir kun en registrering, men at navnene gjøres kjent for de som bruker området i dag.

Om navnene blir skiltet og tatt i bruk, så vil det ha høy kunnskaps- og opplevelsesverdi for området.

Utfordringer

En stor mengde av våre stedsnavn er ikke nedtegnet eller omtalt skriftlig. Det medfører at stedsnavn jevnlig går tapt, når de siste menneskene som kjenner til dem går bort. Bevaring av slike navn forutsetter muntlige overleveringer. Derfor er skilting viktig for å holde navnene i bruk.

Tiltak

Det foreslås at dette unike registreringsmaterialet brukes som grunnlag for et stedsnavnprosjekt i Gravberget, hvor skilting kan inngå som en del av det. Dette vil kunne bli både en berikelse og styrking av Gravberget som utvalgt kulturlandskap og det området som vi foreslår med hensynsone for kulturminner.

Gravberget kulturhistoriske forening har meddelt at de allerede har konkrete ønsker om et slikt prosjekt og det vil være naturlig at de gis en sentrale rolle i prosjektet.

18.3 Ingeborgstenen (obj. nr. 110)

Ingeborg Henriksdatter måtte i 1742 forklare seg i retten om farskapet til sine barn. Hun fortalte vel som sant var, at det var en gift mann fra Gravberget. Det falt i så dårlig jord hos konene i bygda at de kjeppjaget henne sammen med det vesle barnet til skogs. En kort veg nord for Øvre Berget, bygde hun et gapaskjul mot en stor stein.

Gapaskjul var en kjent form for svært enkle skogshusvær, hvor man utnytter en større stein som brannmur for ildstedet.

Senere mente noen av konene i grenda at Ingeborg hadde fortsatt sine umoralske handlinger og hun med barnet, ble da jagd fra Ingeborgstenen og videre vekk. Da fant hun en ny stor stein og bygde et nytt gapaskjul øst for Lomvika på østsiden av Halsjøen.

Verneverdier

Høy opplevelsesverdi. Historien om Ingeborg er en viktig historie med stor opplevelsesverdi for de som vandrer langs Finnskogleden og passerer Ingeborgstenen. Den formidler hvor hard selvsjustisen i ei lita skogsgrend kunne være i eldre tider.

Utfordring

Det bør vurderes flere alternative måter for å formidle denne historien.

Tiltak

Vurderes som et objekt som er aktuelt for å formidle historien til ved bruk av applikasjonen izi.travel.

19. Ordliste og begrepsavklaringer

Ordforklaringer (ref. Riksantikvaren)

UTTRYKK	DEFINISJON
Antikvariske retningslinjer	Retningslinjer som skal følges ved tiltak på vernete kulturminner. De kan være overordnede og generelle, og/eller utformet spesielt for hvert enkelt kulturminne. Retningslinjene kan for eksempel innebære krav om bruk av tradisjonelle materialer, utførelser og teknikker og bruk av håndverkere med kunnskap om arbeid med vernete kulturminner. I tillegg kan det være begrensninger på hva som kan skiftes eller fjernes fra kulturminnet.
Arkeologisk kulturminne	Fysiske spor og levninger etter tidligere tiders liv og virksomhet, der utgravning og dokumentasjon utgjør hovedkildene til vår kunnskap om og opplevelse av fortidens samfunn.
Autentisitet	Autentisitet brukes om et objekts grad av ekthet og/eller opprinnelighet. Autentisitet må alltid sees i forhold til noe, for eksempel tidsperiode, stilart, materialbruk eller byggemåte.
Automatisk fredet kulturminne	Et kulturminne som er fredet direkte etter lov, uten særskilt vedtak. Disse kulturminnene er automatisk fredet: • faste kulturminner fra før 1537 • stående byggverk med erklært opprinnelse fra perioden 1537 – 1649
Bevaringsverdig kulturminne	se Verneverdig kulturminne.
Dispensasjon	Fritak fra i et enkelt tilfelle å følge en lov, et vedtak eller en forskrift. • dispensasjon fra automatisk fredning, dvs. at det tillates inngrep i eller ved det automatisk fredete kulturminnet. • dispensasjon fra vedtaksfredning, dvs. at det gjøres unntak fra fredningen for tiltak som ikke medfører vesentlige inngrep i kulturminnet • dispensasjon fra vern gjennom plan- og bygningsloven, dvs. at kommunene gjør unntak fra planbestemmelser om vern
Fast kulturminne	Betegnelsen brukes om jord- eller stedfaste kulturminner. Funn av gjenstander inngår som deler av et fast kulturminne så lenge de befinner seg i jorda eller under vann.
Forskriftsfredet kulturminne eller kulturmiljø	Betegnelsen brukes om kulturminner som er fredet ved forskrift, ikke ved enkeltvedtak. Dette gjelder bygninger og anlegg som omfattes av en statlig verneplan og som var i statlig eie på fredningstidspunktet, samt kulturmiljøer. Forskriftsfredning innebærer en noe forenklet prosedyre i forhold til fredning ved enkeltvedtak.
Fredet kulturminne/kulturmiljø	Et kulturminne/kulturmiljø som myndighetene tillegger så stor verdi at det må bevares for ettertiden. En fredning er den strengeste form for vern. Fredning innebærer at inngrep/endringer må godkjennes av myndighetene. Lovene som benyttes ved fredning av kulturmiljøer, er kulturminneloven og svalbardmiljøloven.
Immateriell kulturarv	Immateriell kulturarv betyr praksis, framstillinger, uttrykk, kunnskap og ferdigheter. For kulturminneforvaltningen er den immaterielle kulturarven knyttet til det vi ikke kan ta på ved et kulturminne. Dette gjelder for eksempel tro, tradisjoner, sagn og hendelser.

Innsigelse	Riksantikvaren, fylkeskommunene, Sametinget og en rekke andre myndigheter kan fremme innsigelse, det vil si en protest eller innvending mot forslag til arealplaner etter plan- og bygningsloven. Så lenge det foreligger en innsigelse, kan kommunen ikke vedta planen endelig.
Istandsetting	Reparasjonsarbeid for å bringe en bygning, del av en bygning eller et annet objekt opp på et ordinært vedlikeholdsnivå, slik at bare vanlig vedlikehold vil være nødvendig senere. En antikvarisk istandsetting innebærer at reparasjonen baseres på bruk av materialer og teknikker tilpasset bygningens eller anleggets egenart.
Konservering	Konservering av et kulturminne betyr at man sikrer det så godt som mulig mot ødeleggelser, ved å stabilisere kulturminnets tilstand. Ødeleggelsene kan være forårsaket av naturlig nedbrytning eller av menneskelig inngrep. Begrepet brukes ofte for arkeologiske funn, kunstverk, inventar og dekor. For bygninger brukes vanligvis istandsetting.
Krigens kulturminner	Materielle og immaterielle kulturminner etter andre verdenskrig og okkupasjonen.
Kulturarv	Samlebetegnelse for materiell og immateriell kultur. Betegnelsen kulturarv blir særlig brukt i samarbeidet mellom kulturminneforvaltningen, arkivverket og museumssektoren, sammen med kommunene og lokale lag og foreninger.
Kulturlandskap	Alt landskap som er påvirket av mennesker. Betegnelsen brukes når det fokuseres på den menneskelige påvirkningen av landskapet, og særlig ofte om jordbrukslandskap.
Kulturmiljø	Et område der kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng. Også naturelementer med kulturhistorisk verdi kan inngå i et kulturmiljø. Kulturmiljøer kan for eksempel være et byområde, ei setergrend, et fiskevær eller et industriområde med fabrikker og boliger.
Kulturminne	Kulturminner er alle spor etter menneskers liv og virke i vårt fysiske miljø. Begrepet omfatter også steder det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til. Også naturelementer med kulturhistorisk verdi er kulturminner, eller kan inngå som del av et kulturminne. Kulturminner kan for eksempel være bygninger, hager, gravhauger, helleristninger, båter eller veifar. Disse kan være fra tidligere tider eller fra vår egen tid. Det skilles mellom løse og faste kulturminner.
Kulturminneverdi	Verdier som tillegges et kulturminne. Forvaltningen, organisasjoner, eiere, brukere eller andre kan vurdere kulturminnets verdi på ulike måter. Verdivurderingen kan endres over tid. Kulturminneforvaltningen deler gjerne verdiene inn i tre grupper: kunnskapsverdier, opplevelsesverdier og bruksverdier.
Landskap	Samlebetegnelse på våre utendørs omgivelser, både det naturgitte og det menneskeskapte. Landskapet er formet av samspillet mellom mennesket og naturen. Betegnelsen omfatter alle typer landskap, som for eksempel jordbrukslandskap, industrilandskap, kystlandskap, bylandskap og fjellandskap.

Listeført kulturminne	og oppført på en liste over objekter som skal forvaltes på en nærmere definert måte. Både kulturminner som er formelt vernet (ved lov eller forskrift) og kulturminner uten formelt vern kan være listeførte. Eksempler på listeføring er NB! registeret, Listen over særlig verneverdige kirker, Landsverneplanenes verneklasse 2, Fartøyvernlista og Gul liste fra Byantikvaren i Oslo.
Lokal verdi	Verdi som tillegges kulturminner eller kulturmiljøer knyttet til lokal virksomhet og historie. Et kulturminne av lokal verdi kan også bli tillagt regional og/eller nasjonal verdi.
Løst kulturminne	Betegnelsen brukes om kulturminner som er flyttbare.
Nasjonal interesse	I kulturminneforvaltningen brukes begrepet først og fremst i verdisettingsprosesser i arbeid med plan- og bygningsloven. Det markerer at kulturminneverdier på nasjonalt nivå kan være involvert.
Nasjonal verdi	Verdi som tillegges kulturminner eller kulturmiljøer knyttet til viktige faser og forhold i landets historie. Et kulturminne av nasjonal verdi kan også bli tillagt regional og/eller lokal verdi.
Naturlandskap	Betegnelsen brukes om landskap med liten grad av menneskeskapt påvirkning. Betegnelsen brukes også når en ønsker å rette fokus mot landskapets geologiske og biologiske innhold. som er datert til 1537 eller senere. En annen betegnelse som også kan brukes, er etter reformatorisk kulturminne. er representativt, betyr at det er typisk eller karakteristisk for en større gruppe kulturminner. Begrepet brukes ved sammenligning med andre kulturminner.
Restaurering	Restaurering betyr å helt eller delvis tilbakeføre en bygning eller gjenstand til en tidligere tilstand. ed restaurering må man velge hvilket tidspunkt kulturminnet skal tilbakeføres til. Det kan være slik det var da det ble laget eller oppført, slik det var på et senere tidspunkt eller en kombinasjon av ulike stadier.
SEFRAK-bygning	Betegnelsen brukes om bygninger som ble registrert i regi av SEFRAK (Sekretariatet for registrering av faste kulturminner) i årene 1975-1995. Registreringene omfatter i prinsippet alle bygninger bygget før 1900, men enkelte områder ble grensen satt noe lenger fram i tid, for eksempel i Finnmark alle bygninger før 1945. Det eneste kriteriet for registrering var antatt alder på bygningen.
Sikring	Sikring innebærer alle tiltak for å beskytte kulturminner og kulturmiljøer mot skade og tap. Sikring kan blant annet dekke istandsetting, vedlikehold og skjøtsel, dokumentasjon og juridiske tiltak. Sikring kan også skje ved arkeologisk utgravning for å ta vare på kulturminnets kunnskapsverdi.
Skjøtsel	Regelmessige vedlikeholdstiltak, for eksempel vegetasjonspleie, for å ivareta et kulturminne og/eller et kulturmiljø. Vedlikehold av eventuelle skilt, stier og ramper inngår også i skjøtelsbegrepet.
Tiltakshaver	En tiltakshaver er den som har det overordnede juridiske ansvar for gjennomføring av tiltak.
Universell utforming	Innen kulturminneforvaltningen innebærer universell utforming at kulturminnet gjøres tilgjengelig for flest mulig. Dette innebærer tilrettelegging for besøk og/eller formidling av kulturminnets kunnskaps- og opplevelsesverdi på annen måte.
Vedlikehold	Rutinemessig arbeid for å hindre forfall på grunn av jevn og normal slitasje.

Vedtaksfredet kulturminne	Et vedtaksfredet kulturminne fredes i dag gjennom vedtak etter kulturminneloven eller svalbardmiljøloven. Vedtaksfredninger etter kulturminneloven kan omfatte alle typer kulturminner yngre enn 1537, stående byggverk yngre enn 1649, kulturmiljøer og fartøy. Vedtaksfredninger etter svalbardmiljøloven kan omfatte kulturminner yngre enn 1945.
Verdensarv	Kulturarv og/eller naturarv som er innskrevet på UNESCOs verdensarvliste. Verdensarvstedene utgjør en felles arv som er umistelig for hele menneskeheten, på tvers av landegrensene.
Verdiskaping	Verdiskaping er bruk av kunnskap, kapital og/eller arbeid, med formålet å skape økonomiske verdier. Verdiskaping brukes mer presist om den verdiøkning et (uferdig) produkt eller en tjeneste får i hvert ledd av produksjonsprosessen eller verdikjeden, der verdiskapingen er den <i>tilleggsverdien</i> hvert ledd eller hver bedrift gir produktet eller tjenesten
Vernet kulturminne	Et kulturminne som er vernet ved lov eller andre virkemidler. De viktigste lovene er kulturminneloven, plan- og bygningsloven, kirkeloven, svalbardmiljøloven og naturmangfoldloven. Andre virkemidler for vern er statlige verneplaner, kirkerundskrivet, avtaler, listeføring, tilskuddsordninger med mer.
Verneverdi	se Kulturminneverdi.
Verneverdig kulturminne	Et verneverdig eller bevaringsverdig kulturminne er et kulturminne som har gjennomgått en kulturhistorisk vurdering og er identifisert som verneverdig. Betegnelsene verneverdig og bevaringsverdig betyr det samme og brukes om hverandre. De mest verneverdige kulturminnene er av nasjonal verdi. Det er først og fremst disse som fredes etter kulturminneloven. Kulturminner kan også ha regional eller lokal verdi. Normalt vil det være kommunene som sikrer vern av slike kulturminner ved hjelp av plan- og bygningsloven. En annen måte å markere at et kulturminne er verneverdig på, er listeføring. De fleste verneverdige kulturminner er ikke formelt vernet etter kulturminneloven eller plan- og bygningsloven. Mange blir likevel tatt vare på fordi de oppfattes som verdifulle av eiere og brukere.

ØVRIGE ORD OG BEGREP

Administrativt fredete kulturminner

Utvalgte verdifulle kulturminner i statens eie som ikke er formelt fredet etter kulturminneloven, men som er forutsatt behandlet som om de er fredet, omtales som administrativt fredet. Ordningen ble innført for statens bygninger etter lov om bygningsfredning i 1920. De kan fredes gjennom forskrift (KML §22a) slik som ble gjort for blant annet Forsvarets bygninger.

Askeladden

Den offisielle databasen over alle kulturminner og kulturmiljøer som er fredet etter kulturminneloven (fornminner og nyere tids kulturminner. Her finnes også de listeførte kirkene. I tillegg til dette ligger også registrerte skogfinske bosettinger (se vedlegg) i Askeladden. Databasen eies og driftes av Riksantikvaren.

Byggeskikk

Begrepet brukes som betegnelse for et bestemt grunnpreg eller en bestemt måte, eller skikk, å bygge og utforme hus og husgrupper på, knyttet til et sted eller en region, og som uttrykk for stedet eller regionen. I begrepet byggeskikk kan det også – noen mener bør det også – rommes nytolkninger av det stedlige preg. Begrepet brukes ofte om folkelig byggetradisjon, og forutsetter en vesensforskjell fra arkitektur med hensyn til hva som ligger til grunn for hvordan husene blir til. Med det menes at skikk og tradisjon er det som først og fremst betinger utformingen av husene. Samtidig er byggeskikken gjerne inspirert av impulser fra arkitekturen, og omvendt.

Fornminne

Et automatisk fredet kulturminne kalles også ofte for et fornminne. Fra før 1537. "Arkeologisk kulturminne" er også ofte brukt.

Kulturlandskap

Landskap med de spor som menneskers liv og virksomhet har etterlatt seg betegnes som kulturlandskap. Begrepet brukes ofte i forbindelse med landbrukets kulturlandskap, men i kulturminnevernet brukes begrepet også i videre forstand, f. eks i forhold til skog- og naturområder med kulturminner, industrimiljøer, tettsteder osv.

Regulering til bevaring

Bygninger, bygningsmiljøer og fornminneområder og andre arealer kan vernes gjennom plan- og bygningsloven, ved å bruke reguleringsformålet "hensynssoner for kulturminner og kulturmiljøer". Vedtak fattes av kommunen med hjemmel i PBL §11-8, 11-10.

Skjøtselsplan

En skjøtselsplan er ofte tatt frem for at de verneverdier som en bygning eller et kulturmiljø har skal kunne sikres for framtida. Planen omhandler vedlikeholdet, men verneverdiene defineres ofte i slike planer, alt for at disse skal kunne ivaretas etter beste evne for framtida.

Undersøkelsesplikt

Begrepet viser til KML §9, og gjelder automatisk fredede kulturminner. De regionale kulturminnemyndighetene plikter å undersøke om et tiltak vil virke inn på automatisk fredede kulturminner. Undersøkelsen starter ved at planen for tiltaket sendes til de regionale kulturminnemyndighetene. Det vil da avgjøres om det i forbindelse med tiltaket er nødvendig med en kulturvern faglig registrering. I de sakene det kreves nærmere registrering, vil den kulturvern faglige uttalelsen komme i etterkant av undersøkelsen.

17. Referanser og litteratur

Litteratur

- Astrup, Yngve: Trelast langs Glomma
- Berntsen, Harald: 100 år med Folkets hus, 1987. ISBN 82 10030426
- Bladh, Gabriel: Finnskogens landskap och människor under fyra sekler. En studie av samhälle och natur i förändring. Forskningsrapport 95:11. Högskolan i Karlstad. Göteborg 1995.
- Broberg, Richard: Finsk invandring till mellersta Sverige. Skrifter utgivna av Föreningen för värmlandslitteratur 7. Dialekt- och folkminnesarkivet. Uppsala 1988.
- Burud, Trond: Skogfolkets katedral. 2013.
- Byggstøl, Iselin: Fangstmarksgraver i Hedmark. En analyse av kulturelle markører i gravmateriale og gravform. Masteroppgave i arkeologi. Institutt for arkeologi, konservering og historie. Det humanistiske fakultet. Universitetet i Oslo. 2012.
- Christensen, Arne Lie. Kulturminner i Kynnavassdraget.
- Fossum, Birgitta: Förfädernas land: en arkeologisk studie av rituella lämningar i Sápmi, 300 f.Kr.-1600 e.Kr. Studia archaeologica. Universitatis Umensis/ Umeå universitet. Arkeologiska institutionen nr 22. Institutionen för arkeologi och samiska studier, Umeå universitet, Umeå. 2006.
- Gregersen, Gunnar: Hamar Folkets Hus- forening 1938-1988.
- Halberg, Paul Tage: I skogens favn. 2002
- Haugen, Morten og Eli Rando (Red.) Jeg fant, jeg fant. 57 korte artikler fra museene i Hedmark. Hedmark i nær fortid. Samlaget 1987
- Hveberg, Harald: Grueboka. I. Bygda. Flisa 1982
- Hveberg, Harald: Grueboka. Gardene. Flisa 1982
- Innlandet fylkeskommune, Kulturstrategi for Innlandet fylkeskommune 2022-2026.
- Jernbaneverket: Landsverneplan for Jernbanen. Jernbaneverket. 2012.
- Johnsson, Hans: Den skogfinska bebyggelsen. En studie av skogfinska byggnadstraditioner i gränstrakterna mellan Sverige och Norge. Göteborgs universitet. 2008:22.
- Johnsson, Hans: Prosjektplan for Skogfinsk kulturarv 2007. Hedmark fylkeskommune. 2007.
- Johnsson, Hans: Rapport for forprosjektet. Registrering og tilstandsvurdering av skogfinsk bebyggelse i Askosberget og Linna, Grue kommune. Hedmark fylkeskommune. 2006.
- Jubileumsskrift for Solør – Odal 1936. av Norsk Skogbruksmuseum og Musea i Hedmark.
- Jubileumsskrift – Våler kommune 1854-2004. 2005.
- Kulturlandskapet på Grue Finnskog. Prosjektrapport. 1998
- Lie, Vegard: Gravberget på Finnskogen. Kulturminner og kulturvern i ei skogsgrend. I Fortidsvern nr. 3. 1992
- Lie, Vegard: Røykstua på Gravbergsgarden. I grenseland mellom huuhta og storkapitalismen. I Solør-Odal Nr. 3. 1996
- Lindtorp, Olaf: Fra Finnskogene i Solør og Wermland. Beretninger og Folkeminne fra Grensebygdene. Kongsvinger 1948.
- NVE's registrering av kulturminner.
- Registrering av fløtningsinnretninger HFK/NVE. Handlingsplan Fløtningsinnretninger, Del XI, Hedmark fylkeskommune og Museumssenteret i Trysil Engerdal 1993.
- Riksantikvaren: Kulturhistorisk stedsanalyse. En veileder i bruk av DIVE. 2009.
- Risåsen, Geir Thomas: Våler i fortid og nåtid.
- Skappel, S: Hedemarkens amt 1814-1914, 1914.
- Solbakken, Evald O.: Det røde fylke igjennom 100 år. 1950.
- Statens vegvesen: Vegvalg. Nasjonal verneplan. Veger, bruer og vegrelaterte kulturminner. 2002.
- Statens vegvesen: «Gamle veger og bruer i Hedmark fylke». 1982.
- Storbråten, Knut Ola: Sætra – verd å ta vare på. Bruk og skjøtsel av sætermiljøer i Nord- Odal. 2013.
- Straume, Jakob: Kristenliv på Opplandene, Lunde 1955.
- Stubberud, Juel: Jernbanepaner i Sør-Hedmark. Kongsvinger 1993.
- Tarkiainen, Kari: Finnarnas historia i Sverige. Del 1. Helsingfors 1990.

Toreng, Egil: Solørbanen 100 år. Kongsvinger Flisa. Kongsvinger 1993.
Trangsrud, Ole Johnny. Pop-kulturen i Solør.
Tuer, Bjørn: Bureisningen i Solør. Flisa